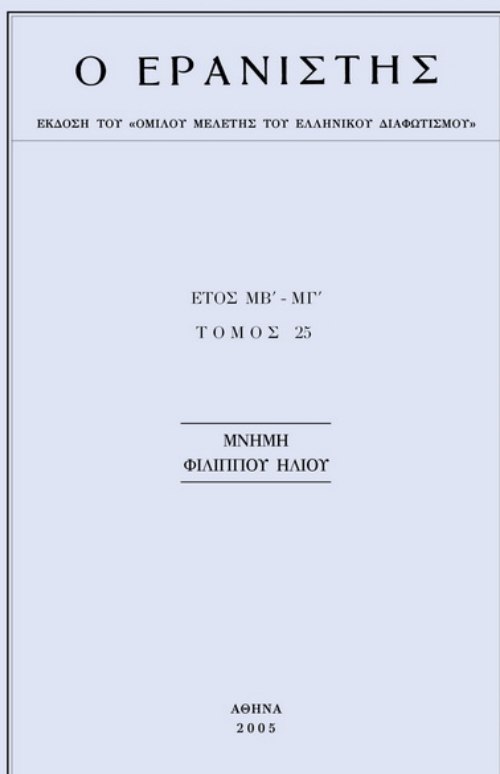

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Για μια ορατή αρχαιότητα. Μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες του χάρτη της Ελλάδας του Νικόλαου Σοφιανού

Γιώργος Τόλιας

doi: [10.12681/er.31](https://doi.org/10.12681/er.31)

To cite this article:

Τόλιας Γ. (2005). Για μια ορατή αρχαιότητα. Μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες του χάρτη της Ελλάδας του Νικόλαου Σοφιανού. *The Gleaner*, 25, 9–49. <https://doi.org/10.12681/er.31>

ΓΙΑ ΜΙΑ ΟΡΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες του χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ

Καθὼς ἀλλάζουν ὅλα, ἄλλαξε κι ἡ πολυμήχανη Ἑλλάδα
τὴν ὅψη τῆς ὑποίας, Σοφιανέ, ἐσὺ ἀνασταίνεις.
Τώρα τὴν ἀληθινὴ μορφὴ τῆς, μήτε βλεθρὸς ποτὲ μήτε ἡ ὀργὴ τοῦ Δία
δὲν θὰ μπορέσουν στὸ ἐξῆς νὰ ἀφανίσουν.¹

Faustus Buturinus Veronensis, c. 1545

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΧΟΤ'Ν ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΕΙ ἄρκετὲς μελέτες γιὰ τὴς ἀναγεννησιακὲς χαρτογραφικὲς ἀναπαραστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ χώρου καὶ ἔχουν διερευνηθεῖ ποικίλες ὀψεις τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτισε ἡ χαρτογραφία —(τὸ μάτι τῆς ἱστορίας) ὅπως τὴν ὅρισε ὁ Ortelius στὰ 1570— ὡς μέσο ἀναπαράστασης καὶ ὀργάνωσης τῆς ἱστορικῆς γνώσης.² Στὸ κείμενο

Πολλὰ εἶναι τὰ χρέη μου πρὸς τὸν Φίλιππο Ἡλιού, ἀπὸ τὸν καιρὸ ἤδη τῆς σύνταξης τῆς διατριβῆς μου, χρέη ποὺ δὲν παραγράφονται. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ καὶ ἡ δημοσίευση ὀρισμένων πρώτων παρατηρήσεων γύρω ἀπὸ τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Σοφιανοῦ («Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἐλληνισμοῦ», *Τὰ Ἱστορικά* 28-29 (1998), 3-30, εἰδικότερα στὶς σελίδες 16-18).

Στὴν ἔρευνα πολὺτιμη στάθηκε ἡ συμπαράσταση τῆς Ἀλίκης Ἀββεσστᾶ, τοῦ Δημήτρη Λούπη, τοῦ Κωνσταντίνου Στάικου, τοῦ Στάθη Φινόπουλου καὶ τοῦ Χρήστου Ζαχαράκι τοὺς ὁποίους θερμὰ εὐχαριστῶ.

1. *Omnia mutantur, mutata est Graecia solers, / in faciem redigis quam, Sophiane, suam; / nunc vera effigies, quam nec Jovis ira, nec aestus, / nec poterit posthac ulla abolere dies.* Ἐπίγραμμα τοῦ Faustus Buturinus Veronensis γιὰ τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Σοφιανοῦ, δημοσιευμένο στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς στὸν χάρτη τοῦ Nicolaus Gerbel, *In Descriptionem Graeciae Sophiani Praefatio*, Βασιλεία, Oporin, 1545 (βλ. ἐδῶ Κατάλογος, ἀρ. 5) ἀλλὰ καὶ στὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, Ρώμη, 1552 (Κατάλογος, ἀρ. 10).

2. Βλέπε Patric Gauthier Dalché, «L'espace de l'histoire: le rôle de la géographie dans les chroniques universelles», στὸ J.-P. Genet (ἐπιμ.), *L'Historiographie médiévale en Europe, Actes du colloque organisé par la Fondation Européenne de la Science au Centre de Recherches Historiques et Juridiques de l'Université de Paris, du 29 mars au 1er avril 1989*, Παρίσι 1991, σ. 287-300. Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*, Τύρνχουτ, Brepols, 2002. Sebastiano Gentile, *Firenze e la scoperta dell'America. Umanesimo e geografia nel '400 fiorentino*, Φλωρεντία, Leo Olski, 1992. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. George Tolias, «Maps in Renaissance Libraries and Collections», στὸ David Woodward (ἐπιμ.), *Cartography in the*

τὴν ὀρθοδοξία μετὸν καθολικισμό.⁴ Τὸ ἔργο πρότεινε ἕνα ἀναλυτικὸ χαρτογραφικὸ πανόραμα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, κι ἔγινε εὐθὺς κατανοητὸ ὡς ἕνας μερίζων ἀρχαιογνωστικὸς πανδέκτης τῆς Ἑλλάδας. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔτυχε μιᾶς ἐξαιρετικῆς ὑποδοχῆς καὶ γνώρισε πολλὰ καὶ συχνὰς ἐπανεκδόσεις καὶ ἀντιγραφές, ἀκόμη καὶ κλεψίτυπες ἐκδόσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σαράντα χρόνων ποὺ ἀκολούθησαν τὴν πρώτη του ἐμφάνιση. Τέλος καθιερώθηκε ὡς μέρος τῆς οὐμανιστικῆς κληρονομιάς, καθὼς συμπεριλήφθηκε στὸν ἱστορικὸ ἄτλαντα τοῦ Ortelius, τὸ *Parergon* (Ἀμβέρσα 1579 κ.έ.).

Προῖόν καὶ ταυτόχρονα συντελεστὴς τῆς ἀναβίωσης τῶν ἐλληνικῶν κατὰ τὸν 16ο αἰώνα,⁵ ὁ χάρτης ἐμφανίστηκε κατὰ τὴν κορύφωση τῆς «Μάχης τῶν Ἑλληνικῶν», αὐτῆς τῆς θεολογικῆς ἔριδας ἀνάμεσα σὲ καθολικοὺς καὶ διαμαρτυρούμενους γύρω ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν ἐλληνικῶν ὡς κύριας γλώσσας τῶν Γραφῶν.⁶ Ἔτσι, ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ οὐμανισμό τοῦ Βατικανοῦ ποὺ τὸν ἐξέθρεψε γιὰ νὰ ἀπορροφηθεῖ κυρίως ἀπὸ τὰ περιβάλλοντα ἐκεῖνα ποὺ πρόσκειντο στὴ Μεταρρύθμιση.

Ὁ Χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ συνοδεύτηκε ἀπὸ ἕνα πλούσιο συμπληρωματικὸ ἐνισχυτικὸ ὕλικό, ἕναν συγκριτικὸ πίνακα τῶν μετονομασιῶν τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων μετὰ ἀριθμητικὰς παραπομπὰς στὸν χάρτη,⁷ καθὼς καὶ μιὰ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ περιγραφή τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ποὺ συνέταξε ὁ προτεστάντης ἐλληνιστὴς Nicolaus Gerbel (Βασιλεία, πρώτη ἔκδο-

4. Βλ. Denis Cosgrove, «Globalism and Tolerance in Early Modern Geography», *Annals of the Association of American Geographers*, 93/4 (2003), 852-870. Γιὰ τὶς ἐπαφὰς ἀνάμεσα στὴν ὀρθοδοξία καὶ τὸν καθολικισμό, βλ. Deno J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: two worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance: studies in ecclesiastical and cultural history*, Χάμπτον, Κοννέκτικατ, Archon Books, 1966.

5. Γιὰ τὶς ἐλληνικὰς σπουδὰς στὴν Ἀναγέννηση, βλ. Anthony Grafton and Lisa Jardine, «The New Subject: Developing Greek Studies», στὸ *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, Λονδίνο, Duckworth, 1968. Carlotta A. Dionisiotti and Anthony Grafton, *The Uses of Greek and Latin: Historical Essays*, Λονδίνο, The Warburg Institute, University of London, 1988.

6. Βλ. Jean Michel Saladin, *La Bataille du Grec à la Renaissance*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 2000.

7. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis*, a N. Sophiano iam aeditae..., βλ. ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 2.

ση 1545, δεύτερη επανυξημένη έκδοση 1550).⁸ Τὸ συνοδευτικὸ αὐτὸ ἔργο περιλαμβάνει εἴκοσι μία φανταστικὰς εἰκόνες τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Meister Christoph (Christoph Schweicker) ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο,⁹ καθὼς καὶ ἕναν ἀναλυτικὸ πῖνακα τῶν τοπωνυμίων τοῦ χάρτη. Ὅπως ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ, ἔτσι καὶ τὰ συνοδευτικὰ «ἐξαρτήματά» του γνώρισαν ἀξιόλογη διάδοση καὶ ἐπέδρασαν στὴν συγκρότηση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιογνωσίας.¹⁰

Πηγές καὶ περιεχόμενο

Ὁ Σοφιανὸς δηλώνει τίς πηγές τοῦ ἔργου του πάνω στὸν χάρτη, στὴν ἀφιερωματικὴ προσφώνησή του πρὸς τὸν ἀναγνώστη: πρῶτα οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γεωγράφοι καὶ ἱστορικοί, ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Στράβων καὶ ὁ Παυσανίας, ἔπειτα οἱ ἀκριβέστεροι νεότεροι χάρτες, χερσαῖοι καί, ἰδίως, ναυτικοί, καὶ τέλος ἡ Γεωγραφία τοῦ Πτολεμαίου μὲ ἔμφαση στὸν μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων τοῦ ἔργου ποὺ συμβουλευθῆκε. Πράγματι, ἡ χαρτογραφικὴ βάση τοῦ Σοφιανοῦ εἶναι ὁ Πτολεμαῖος: τὸ περίγραμμα, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀνὰ γλυφου, τὸ δίκτυο τῶν ποταμῶν καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαίρεση σὲ χῶρες ἢ φυλές, ὅλα ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν Γεωγραφία τοῦ Πτολεμαίου. Ὁ Σοφιανὸς συγκράτησε ἀκόμη τὸ πτολεμαϊκὸ γεωγραφικὸ μῆκος καὶ πλάτος καθὼς καὶ τὴ διαίρεση τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους σὲ κλιματικὰς ζώνες. Ὡστόσο, ὁ Σοφιανὸς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ περιφερειακὸ πρότυπο τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Πτολεμαῖος καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γεωγράφοι καὶ προτείνει ἕναν νέο περιφερειακὸ ὁρισμό. Πράγματι, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Στράβωνα καὶ τῶν ὑπολοίπων γεωγράφων τῆς ἀρχαιότητος ἐκτείνεται ἕως τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Μακεδονία, ἡ Ἑλλάδα τοῦ Σοφιανοῦ περιλαμβάνει ὅλη τὴν Βαλκανικὴ χερσόνησο, τὴν δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Καλαβρίας. Προκειμένου νὰ στήσῃ τὸν χάρτη του, ὁ Σοφιανὸς συνέδεσε τοὺς δύο τελευταίους πτολεμαϊκοὺς χάρτες τῆς Εὐρώπης

8. Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani, Praefatio..., Βασιλεία, Oporin, 1545. Δεύτερη επανυξημένη έκδοση, 1550. Βλ. ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 5, 8 καὶ 24.

9. Πρόκειται γιὰ τίς ἀκόλουθες 21 ξυλογραφημένες ἀπόψεις, 80 x 125 χιλ. ἡ καθεμία: Tarentum, Athenae, Thebae, Megara, Delphi, Amphissa, Calydon, Actium, Argos Amphilochium, Dodona, Thessalonice, Tempe, Larissa, Lamia, Corinthus, Argos, Lacedaemon, Messene, Olympia, Pellene καὶ Megalopolis.

10. Γιὰ τίς ἐκδόσεις καὶ τίς ἐπανεκδόσεις τοῦ χάρτη καὶ τῶν ἐξαρτημάτων του, βλ. ἐδῶ τὸν κατάλογο ἐκδόσεων.

(Tabulae Europae IX και X), που καλύπτουν τις περιοχές που καίνται νοτίως του Δούναβη, προσέθεσε τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ πρώτου ποτολεμαϊκοῦ χάρτη τῆς Ἀσίας (που καλύπτει τὴν Μικρὰ Ἀσία), καθὼς κι ἓνα μικρὸ τμήμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου τοῦ χάρτη τῆς Ἰταλίας (Tabula Europae VI).

Ἡ σημαντικότερη ἀνανέωση πού προτείνει ὁ Σοφιανὸς ἀφορᾷ στὸν πλοῦτο τῶν τοπωνυμίων. Ἐνῶ οἱ χάρτες τοῦ Ποτολεμαίου ἀποδίδουν τὴν γεωγραφικὴ πραγματικότητα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἀγκαλιάζει ὅλη τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ ἀντὶ τῶν 1.100 τοπωνυμίων τοῦ Ποτολεμαίου, προτείνει ἓναν ἀριθμὸ πού ξεπερνᾷ τὶς 2.000. Πέραν τῶν τοπωνυμίων τοῦ Ποτολεμαίου, ὁ Σοφιανὸς παρὰθέτει καὶ ὅσα συνάντησε στὶς διάφορες ἀναγνώσεις του. Ἀπὸ τὶς προσθῆκες αὐτὲς οἱ περισσότερες προέρχονται ἀπὸ Ἕλληνες καὶ λατίνους συγγραφεῖς, καθὼς καὶ ἀπὸ βυζαντινοὺς σχολιαστὲς ἀρχαίων ἔργων, ὅπως ὁ Στέφανος Βυζάντιος καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Ἀνάμεσα στὶς πηγές του, σημαντικὴ θέση κατέχει ὁ Παυσανίας, πηγὴ τὴν ὁποία δὲν εἶχαν ἐκμεταλλεῦτεῖ ἕως τότε οἱ ἀρχαιογνώστες λόγιοι. Ἡ συνδρομὴ τοῦ Παυσανία, πού ἀναφέρεται ρητὰ στὴν προσφώνηση, διαπερνᾷ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου, καθὼς ὁ τίτλος του —*Totius Graeciae Descriptio*— παραπέμπει στὸ *Graeciae Descriptio*, τίτλο τῆς μετάφρασης στὰ λατινικὰ τοῦ Ἑλλάδος *Περιήγησις* τοῦ Παυσανία.¹¹ Τέλος, ἡ συνδρομὴ τοῦ Παυσανία εἶναι ἐμφανὴς καὶ στὴ διασπορὰ τοῦ τοπωνυμικοῦ πλούτου τοῦ χάρτη: αὐτὴ εἶναι πολὺ πυκνότερη στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες πού καλύπτονται ἀπὸ τὴν περιήγηση τοῦ Παυσανία.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ χρῆση τῶν ἐλληνικῶν στοιχείων στὸν χάρτη. Ὅλα τὰ τοπωνύμια παρατίθενται στὴ λατινικὴ, μὲ ἐμφανὴ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς ἐλληνικῆς ἐκφορᾶς τους, ὥστόσο οἱ ὀνομασίες τῶν χωρῶν καὶ τῶν θαλασσῶν δίνονται ἐκ παραλλήλου καὶ στὴν ἐλληνικὴ.¹²

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ χρονολογικὸ εὖρος πού καλύπτουν τὰ

11. Εἶναι πρᾶγματι ἀξιοπρόσεκτο τὸ περιορισμένο ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγεννησιακῶν λογίων καὶ ἀρχαιοδιδῶν γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παυσανία. Βλ. Sebastiano Gentile, *Firenze e la scoperta dell'America* (ἐδῶ, σμ. 2), σ. 111. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ Παυσανία κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα, βλ. Aubrey Diller, «Pausanias in the Middle Ages», *Transactions of the American Philological Association* 87 (1956), 84-97 καὶ «The Manuscripts of Pausanias», *ἑ.π.* 88 (1957), 169-188 καὶ τὰ δύο ἄρθρα συμπεριλαμβάνονται στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1983, σ. 149-182.

12. Τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού χρησιμοποιήθηκαν στὶς πρώτες σωζόμενες ἰταλικὲς ἐκδόσεις εἶναι τὰ κεφαλαῖα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού σχεδίασε ὁ Σοφιανός, γνωστὰ ὡς Cervini 1.

τοπωνύμια τοῦ χάρτη. Ὅλα τὰ δεδομένα ποὺ ἐγγράφονται σὲ αὐτὸν ἀφοροῦν στὴν ἀρχαιότητα, ὥστόσο δὲν ἀναφέρονται σὲ μίᾳ ἱστορικῇ περιόδῳ, ἀλλὰ καλύπτουν ἓνα εὐρὺ φάσμα, ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους (Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία, Τρωικὸς Πόλεμος) ἕως τοὺς ὑστεροὺς ρωμαϊκοὺς. Ὁ χάρτης δὲν περιλαμβάνει βυζαντινά, φράγκικα ἢ ὀθωμανικὰ τοπωνύμια. Οἱ ὀνομασίες τῶν βουνῶν, τῶν ποταμῶν καὶ τῶν θαλασσῶν ἀνήκουν ἐπίσης στὴν ἀρχαία γεωγραφικὴ ὁρολογία.

Ἡ Τροία, ὁ μόνος οἰκισμὸς τοῦ χάρτη ποὺ εἰκονίζεται ὡς ἐρείπιο, μᾶς δίνει μιὰ νύξη ὡς πρὸς τὸ πρωιμότερο ὄριο τοῦ χρονολογικοῦ φάσματος τῆς χαρτογράφησης. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς, ὁ Τρωικὸς Πόλεμος ἀποτελοῦσε τὸ ἐναρκτήριο σημεῖο τῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸν γενεαλογικὸ μῦθο τῆς Ρώμης, μὲ τὴν φυγὴ καὶ τὴν περιπλάνηση τοῦ Αἰνεία. Ὁ τέταρτος αἰώνας μ.Χ., μὲ τὴν μεταφορὰ τῆς ἑδρας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν μετονομασία του σὲ Κωνσταντινούπολη, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἄλλο ὄριο. Πράγματι ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι τὸ μοναδικὸ τοπωνύμιό τοῦ χάρτη ποὺ ἀποδίδεται μὲ διπλή, ἀρχαία καὶ νεότερη, ὀνομασία: *Byzantion* / *Constantinopolis*.

Ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ ἐγγράφονται στὸν χάρτη, μόνον δύο ἀναπαρίστανται μὲ εἰδικὲς βινιέτες: ἡ Κωνσταντινούπολη («*Byzantion - Constantinopolis*») καὶ ἡ Ἀθήνα («*Athenae*»), τὰ δύο μείζονα πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα τῆς κλασικῆς καὶ ὑστερῆς ἀρχαιότητος. Οἱ δύο βινιέτες τείνουν νὰ ἀποδώσουν σχηματικὰ τὴν ἀρχαία ὄψη τῶν δύο πόλεων: τὸ Βυζάντιο εἰκονίζεται ὡς ὀχυρωμένη πόλη μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸ κέντρο της, ἐνῶ ἡ Ἀθήνα εἰκονίζεται μὲ τὴν Ἀκρόπολη στὸ κέντρο της καὶ τὰ Μακρὰ Τείχη ποὺ τὴν συνδέουν μὲ τὸ λιμάνι της, τὸν Πειραιά. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντυπωσιακὴ βινιέτα ποὺ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀττικῆς.¹³

Στὸν χάρτη τοῦ Σοφianoῦ μπορούμε ἀκόμη νὰ διακρίνουμε ἀρκετὲς ἀπόπειρες ἀπεικόνισης μνημείων τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τὴν *Περιήγηση* τοῦ

13. Ἡ βινιέτα ποὺ ἀναπαριστᾷ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν στὸν χάρτη εἶναι πανομοιότυπη μὲ ἐκείνην ποὺ περιλαμβάνεται στὴ σελίδα 19 τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1545) τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Nicolaus Gerbel, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἀθήνας ποὺ περιλαμβάνεται στὴν *Cosmographia* τοῦ Sebastian Münster (Βασιλεία, H. Petri, πρώτη ἐκδόση 1544). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὶς τρεῖς ἐκδόσεις συνεργάσθηκε ὁ χαράκτης Christoph Schweicker.

Παυσανία, ἀφοροῦν στίς νότιες περιοχές τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου καί τὸ τυποποιημένο σύμβολο ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν σήμανσή τους παραπέμπει περισσότερο σὲ ρωμαϊκὸ παρά σὲ ἐλληνικὸ μνημεῖο. Πρόκειται γιὰ τὰ πλέον ἀξιόλογα ἱερὰ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ὅπως ἡ Δῆλος καὶ οἱ Δελφοί, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένους ναοὺς τῆς Ἀρτέμιδος ἢ τοῦ Ποσειδῶνα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Ἀκτίου. Ἐκεῖ εἰκονίζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Στράβων, σὲ ἓνα ἄλλος στὴν πλαγιά ἐνὸς λόφου,¹⁴ μὲ ἓνα φλεγόμενο θυσιαστήριο μπροστά του. Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ εἰκονικὴ ἀναφορά στὸν χάρτη παραπέμπει στὴν νίκη τοῦ Ὁκταβιανοῦ ἐπὶ τῶν δυνάμεων τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας, καὶ στὴν τελικὴ ἐνσωμάτωση τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν στὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία.

Οἱ χρήσεις

Δὲν ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ ἀρχεαῖα τεκμήρια ἢ ἐνδείξεις ποὺ νὰ ἐρμηνεύουν τοὺς λόγους ποὺ ὠθησαν τὸν Νικόλαο Σοφιανὸ νὰ σχεδιάσει καὶ νὰ τυπώσει τὸν χάρτη του. Τὰ ἄμεσα πολιτικὰ κίνητρα πρέπει ὥστόσο νὰ ἀποκλεισθοῦν, καθὼς ὁ χάρτης του ἦταν κατὰ βάση ἀρχαιογνωστικός. Ἐπιπλέον τὸ ἔργο δὲν θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις: σχεδιάσθηκε ὅταν ὁ πόλεμος τοῦ 1538-1540, ἀνάμεσα στίς δυνάμεις τῆς Sacra Lega καὶ τοῦ Σουλτάνου, πλησίαζε πρὸς τὸ ἄδοξο τέλος του.¹⁵

Τὰ κίνητρα τοῦ Σοφιανοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στίς προτεραιότητες τῶν κύκλων τῶν οὐμανιστῶν καὶ τῶν ἀρχαιοδιφῶν μέσα στοὺς ὁποίους ἀνελίχθηκε ἡ σταδιοδρομία του. Πράγματι τὸ ἔργο ἔτυχε μιᾶς θερμότητος ὑποδοχῆς ἀπὸ τοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς: ὁ Nicolaus Gerbel συνέταξε δύο ἐκτενεῖς παραγματοῖς προκειμένου νὰ τεκμηριώσῃ τὸν χάρτη, ὁ Konrad Gesner τὸν ἐπαίνεσε, καθὼς καὶ μιὰ πλειάδα λογίων, ἀρχαιοδιφῶν καὶ ἐλληνιστῶν, ὅπως ὁ Antonio Augustin καὶ ὁ Joachim Vadianus, ὁ Arlenius Peraxylus, ὁ Philaenus Lunardus καὶ ὁ Johannes Metellus. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ χάρτη (ὁ Nicolaus Gerbel) συνέκρινε τὸν Σοφιανὸ μὲ τὸν Πλήθωνα καὶ

14. Στράβων, 7, 325.

15. Ἡ σταυροφορικὸς τύπου συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς Βενετούς, τὸν Κάρολο Ε', τὸν Φερδινάνδο τῆς Αὐστρίας καὶ τὸν πάπα Παῦλο Γ' συμφωνήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1538 καὶ διαλύθηκε τὴν ἀνοιξή τοῦ 1540, ἀφοῦ ἀπέτυχε σὲ ὅλους τοὺς στόχους της. Ἐνωρὶς στὰ 1540, ὅταν ὁ Σοφιανὸς τύπωνε τὸν χάρτη του, ὁ συμμαχικὸς στρατὸς πολέμοῦσε ἀκόμη στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο.

τὸν ἀποκάλεσε «θεῖο».¹⁶ Ἡ θερμὴ ἀνταπόκριση τῆς λόγιας κοινότητος εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ ἀυξημένη ζήτηση τοῦ ἔργου. Μέσα σὲ μία δεκαετία ὁ χάρτης τυπώθηκε τρεῖς τουλάχιστον φορές ἀπὸ τὸν οὐμανιστὴ ἐκδότη Johannes Oporin, ἐνῶ ἀπὸ τὰ 1545 καὶ μετὰ ἄρχισε νὰ κυκλοφορεῖ σὲ μικρότερες (φθηνότερες καὶ περισσότερο εὐχρηστες) ἐκδόσεις ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χαράκτες καὶ ἐκδότες χαρτῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸν Giovanni Andrea Vavassore (1545), τὸν Antonio Salamanca (πρὸ τοῦ 1558), τὸν Fernando καὶ τὸν Donado Bertelli (1564 καὶ 1569), τὸν Giovan Francesco Camocio (1566), τὸν Antonio Lafreri (1570) καὶ τέλος τὸν Abraham Ortelius. Ὁ τελευταῖος τὸν ἐπέβαλε ὡς χαρτογραφικὸ πρότυπο γιὰ δύο καὶ πλέον αἰῶνες.

Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ ὑποδοχὴ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ τόσο ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἀξιόπιστων ἐντυπῶν χαρτῶν τῆς Ἑλλάδας, ὅσο καὶ (περισσότερο) ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο πρότεινε λύσεις σὲ μιὰ σειρὰ ἀνοιχτῶν καὶ ἐπίμονων ζητημάτων τῆς ἀρχαιογνωστικῆς μελέτης τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, αὐτοῦ ποὺ θὰ ὀνομάζαμε σήμερα «πρώιμη ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδας». Ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ παρέμενε στὰ μάτια τῶν χρηστῶν του κατὰ πολὺ ἀνώτερος τῶν πτολεμαϊκῶν πινάκων —«ἀρχαίων» καὶ «μοντέρνων»—, τόσο λόγῳ τῶν μεγάλων του διαστάσεων (ποὺ ἐπέτρεπαν τὴν ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν φυσικῶν δεδομένων) ὅσο καὶ λόγῳ τοῦ πλούτου τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέῖχε. Ὁ πλοῦτος αὐτὸς ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου καὶ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ εὖρος ποὺ κάλυπτε ὁ χάρτης, πράγμα ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἀποτύπωση στοιχείων ποὺ ἦσαν ἀνενεργὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου (2ος μ.Χ. αἰ.).

Τὸ νὰ προτείνει κανεὶς τὴν ἀναλυτικὴ χαρτογραφικὴ ἀναπαράσταση μιᾶς χιλιετίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας ἀποτελοῦσε σημαντικὴ πρόκληση. Ἐπρεπε νὰ στηρίζεται σὲ ἐξαντλητικὴ φιλολογικὴ κριτικὴ ἐνὸς εὐρύτατου φάσματος πηγῶν, προκειμένου νὰ συλλεχθοῦν καὶ νὰ ταυτισθοῦν τὰ γεωγραφικὰ δεδομένα (οἰκισμοί, βουνά, ποτάμια, θάλασσες, περιφέρειες κ.ο.κ.), νὰ ἐπιλυθοῦν οἱ ἀντιφάσεις τῶν πηγῶν καὶ νὰ ἐνταχθοῦν ὁρθὰ πάνω στὸν χάρτη. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἓνα νέο ἐργαλεῖο ἀρχαιογνωσίας, ὁ συ-

16. Βλ. ἐπίσης τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Σοφιανὸ καὶ τὸ ἔργο του ποὺ δημοσιεύονται στὸν χάρτη (ἐκδοση Ρώμης, 1552, ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 10) καὶ στὸ τέλος τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel (1545 καὶ 1550, ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 5 καὶ 8). Συγγραφεῖς τῶν ἐπιγραμμάτων εἶναι οἱ Leon Marsus, L. Faber Phan, Faustus Sabaeus καὶ Faustinus Buturinus Veronensis. Ὁ Μουστοξύδης («Νικόλαος Σοφιανὸς» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 242) δηλώνει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς δημοσίευσής τῶν ἐπιγραμμάτων ἦταν τοῦ Gerbel.

ντάκτης τοῦ ὁποίου ἐκμεταλλεύονταν τὸ σύνολο τῶν διαθέσιμων φιλολογικῶν γνώσεων γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ταυτόχρονα ἔλεγγε τὴν γεωγραφικὴ ἀκρίβειά τους ὡς πρὸς ὅσα θεωροῦνταν τότε ἀξιόπιστα τεκμήρια: ὁ Πτολεμαῖος καὶ οἱ ναυτικοὶ χάρτες πορτολάνοι. Ὁ χάρτης τοῦ Σοφianoῦ παρουσίαζε ἓνα ἐπιπλέον πλεονέκτημα: τὴν σύνδεση τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων μὲ τὰ νεότερα, ὅπως αὐτὴ προέκυπτε ἀπὸ τὸν συνοδευτικὸ πῖνακα ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν.

Οἱ ἀλλαγές τῶν τοπωνυμίων ἀποτελοῦσαν ἓνα μεῖζον πρόβλημα γιὰ ὅποιον ἐπιθυμοῦσε νὰ γνωρίζει ἂν ὑπῆρχε ἀκόμη κάποια θέση ποῦ ἀναφερόταν στὶς πηγές καὶ ποιά ἦταν ἡ σύγχρονη ὀνομασία της. Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι γνώριζαν τὸ πρόβλημα καὶ ἦσαν οἱ πρῶτοι ποὺ συντάζαν πίνακες ἀντιστοιχιῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων.¹⁷ Ἀντίστοιχα ἐνδιαφέροντα ἐκδηλώνονται καὶ στὴ Λατινικὴ Δύση ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα καὶ μετὰ, καὶ ἀναπτύχθηκαν σύντομα σὲ ἐπιμέρους οὐμανιστικὴ ἐξειδίκευση. Τὸ γεωγραφικὸ πρόβλημα ποῦ ἀντιμετώπιζαν οἱ μελετητές τῆς ἀρχαιότητος διατυπώθηκε ὡς ζητούμενο ἀπὸ τὸν Πετράρχη στὰ σχόλιά του στὸν Βιργίλιο: ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἀναλυτικὸ ἐντοπισμὸ τῆς ὁρθῆς θέσης καὶ γραφῆς τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων ποῦ εἶχαν χαθεῖ, φθαρεῖ ἢ μετονομαστεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων.¹⁸ Τὸ αἶτημα τοῦ Πετράρχη ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν σύνταξη εἰδικῶν τοπωνυμικῶν λεξικῶν, ὅπως τὸ *De Montibus* τοῦ Βοκκάκιου καὶ τὸ *De Insulis* τοῦ Domenico Sylvestri, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα μικρότερης ἐμβέλειας, κυρίως πίνακες ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων ὅπως αὐτοὶ ποὺ προσετέθησαν σὲ ἀντίγραφα τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου τοῦ 15ου αἰῶνα,¹⁹ ἢ ποὺ συνόδευσαν ἔντυπους χάρτες καὶ ἄτλαντες τοῦ 16ου αἰῶνα ἀλλὰ καὶ φιλολογικὲς ἢ ἱστορικὲς πραγματείες τῆς ἐποχῆς.²⁰

17. Βλ. Aubrey Diller, «Byzantine lists of old and new geographical names», *Byzantinische Zeitschrift* 63 (1970), 27-42, ἀναδημοσίευση στὸ *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1983, σ. 279-294.

18. Βλ. Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques* (ἑδῶ, σμ. 2), σ. 203-36. Γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Πετράρχη στὸν Βιργίλιο βλ. G. Billanovich, «Il Virgilio del Petrarca da Avignone a Milano», *Studi Petrarceschi*, n.s. 2, 1985, 15-52.

19. Γιὰ τὶς φλωρεντινὲς οὐμανιστικὲς γεωγραφικὲς σπουδὲς κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα, βλ. Sebastiano Gentile, «L'ambiente umanistica e lo studio della geografia nel secolo XV», στὸ L. Formisano, G. Fossi, P. Galluzzi & S. Gentile (ἐπιμ.), *Amerigo Vespucci. La vita e i viaggi*, Φλωρεντία, Banca Toscana, 1991, σ. 9-63. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Firenze*, ὁ.π., σ. 207-12, σμ. 2.

20. Ὅπως οἱ ἀντιστοιχίες ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων ποὺ συνόδευαν τὸν χάρτη τῆς Σικελίας τοῦ Gastaldi (1545), ἡ κατάταξη ἀρχαίων καὶ νέων τοπωνυμίων

Για τοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ἀναγέννησης τὸ ζήτημα τῆς ὁρθῆς ταύτισης τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν θέσεων ἦταν περισσότερο σύνθετο ἀπὸ ὅ,τι ἐκείνο τῶν περιοχῶν τῆς λατινικῆς Δύσης. Ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀρκετὰ μακριὰ καὶ στὴν ἀργὴ διάβρωση τῶν αἰώνων εἶχε προστεθεῖ ἡ πρόσφατη καὶ ἀπότομη ἀλλαγὴ τῆς ὁθωμανικῆς κατὰκτησης, ἀλλαγὴ ποὺ εἶχε γίνει ἀντιληπτὴ ὡς ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς χώρας. Στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ πάπας-κοσμογράφος, ὁ Aenea Sylvio Piccolomini (Πίος Β'), θρήνησε τὴν ὁλοσχερὴ ἐρήμωση τῆς Ἑλλάδας: «Ἀλίμονο! Τόσες πόλεις ἄλλοτε ἰσχυρὲς ἀπὸ τὴν φήμη καὶ τὸ ἐμπόριό τους τώρα πᾶ ἔχουν χαθεῖ. Ἐκεῖ ποὺ κάποτε ὁρθώνονταν οἱ Θῆβες, ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, οἱ Μυκῆνες, ἡ Λάρισα, ἡ Σπάρτη, ἡ πόλις τῆς Κορίνθου καὶ ἄλλες περιφημὲς πόλεις, τώρα ἂν ψάξει κανεὶς γιὰ τὰ τεῖχη τους δὲν θὰ βρεῖ οὔτε ἐρείπια.»²¹ Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐγινε κοινὰ διαδεδομένη πεποίθησις ἕως τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ ὁ Martin Crusius ἐξεπλάγη καὶ συγκινήθηκε στὰ 1575 ὅταν ἔμαθε ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχε ἀκόμη.²²

Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἐπιχειροῦσε νὰ δώσει ἀπάντηση ὁ πῖνακας τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν ποὺ συνόδευε τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ. Ἐκεῖ ὁ Σοφιανὸς παραθέτει ἀλφαβητικὰ 276 ἀρχαῖα τοπωνύμια καί, ἀπέναντί τους, πρῶτα

τῶν βρετανικῶν νήσων ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο τοῦ Paolo Giovio, *Descriptio Britanniae, Scotiae, Hyberniae...* (1548) ἢ τὸ ἔργο τοῦ Orazio Toscanella, *I nomi antichi e moderni delle provincie, regioni, città, castelli, monti, laghi, fiumi, mari, golfi, porti et isole dell'Europa, dell'Africa et dell'Asia...*, 1567. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ καὶ ὁ πῖνακας ἀντιστοιχιῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων ποὺ συνέταξε ὁ Arnold Mylius καὶ δημοσιεύθηκε ὡς παράρτημα τοῦ *Theatrum Orbis Terrarum* τοῦ Abraham Ortelius. Τὸ ἔργο γινώρισε πολλὰς ἐπαυξημένες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν Ortelius, πάντοτε ὡς παράρτημα τοῦ *Theatrum*, μὲ τίτλο *Synonymia Geographica sive populorum, regionum, insularum, urbium... appellationes et nomina*. Τέλος ἀποτέλεσε ἕναν ξεχωριστὸ τόμο, μὲ τίτλο *Thesaurus Geographicus*, Ἀμβέρσα, C. Plantin, 1587. Ὁ Abraham Ortelius ἀνατρέχει καὶ παραπέμπει συστηματικὰ στὸν πῖνακα τοῦ Σοφιανοῦ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ τοπωνύμια. Γιὰ τὶς ἀρχαιοδιφικὲς ἐνασχολήσεις κατὰ τὸν 15ο, 16ο καὶ 17ο αἰώνα, βλ. Arnaldo Momigliano, «Ancient history and the antiquarian», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950), 285-315 καὶ Alain Schnapp, *The Discovery of the Past*, μτφρ. I. Kinnes καὶ G. Varndell, Ν. Ὑόρκη, Abrams, 1997.

21. Aenae Sylvii Piccolomini, *Opera quae extant*, Βασιλεῖα, M. Hopperus, 1551, σ. 681. Ἡ πεποίθησις τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένη στὸς οὐμανιστικοὺς κύκλους τοῦ 16ου αἰώνα.

22. Bl. Léon Emmanuel S. Joseph de Laborde, *Documents inédits ou peu connus sur l'histoire et les antiquités d'Athènes tirés des archives de l'Italie, de la France, de l'Allemagne...*, Παρίσι, Jules Renouard et Cie, 1854, σ. 10-14.

τις σύγχρονες αντιστοιχίες τους κι έπειτα τις λατινικές ή μεσαιωνικές που συνάντησε στις αναγνώσεις του. Από τα νεότερα τοπωνύμια, τα περισσότερα ανήκουν στην παράκτια ζώνη και προέρχονται από τους πορτολάνους χάρτες της εποχής. Οί παλαιότερες έκδοχές προέρχονται από λατίνους συγγραφείς, όπως ο Βιργίλιος και ο Λίβιος, και οί μεσαιωνικές από βυζαντινούς σχολιαστές, ένδεχομένως τόν Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και τόν Στέφανο Βυζάντιο.²³ Η θέση τών τοπωνυμίων στον χάρτη ύποδεικνύεται με άπλές αριθμητικές παραπομπές, που σημειώνονται στον πίνακα και στον χάρτη.²⁴ Ο πίνακας αυτός προοριζόταν για συμπληρωματικό βοήθημα του χρήστη του χάρτη, προκειμένου να τόν έννημερώσει για τήν τρέχουσα όνομασία όρισμένων θέσεων αλλά και για τις λιγότερο γνωστές λατινικές και μεσαιωνικές τους έκφορές. Πράγματι είναι αρκετά δύσκολο να ξεκινήσει κανείς από τόν πίνακα και να έπιχειρήσει να έντοπίσει τόν αντίστοιχο αριθμό στον χάρτη, καθώς ή παράθεση τών αριθμητικών παραπομπών δέν ακολουθεϊ κανένα συνεπές σχήμα. Τό πρόβλημα αυτό έπιλύθηκε άργότερα από τόν Lafreri: στην επανέκδοση του πίνακα του Σοφιανού (1570), οί αριθμητικές παραπομπές έχουν αντικατασταθεϊ από τις γεωγραφικές συντεταγμένες.²⁵

Ένας έπιπλέον τοπωνυμικός πίνακας περιλαμβάνεται στην «Εισαγωγή» του Nicolaus Gerbel.²⁶ Πρόκειται για ένα έκτενές εύρετήριο τών τοπωνυμίων του χάρτη (περί τά 2.000 λήμματα), και άποτελεϊ βοήθημα τών αναγνωστών έργων της άρχαίας έλληνικής και λατινικής γραμματείας, που

23. Τό έργο του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης άποτελεϊ μία από τις πηγές τών τοπωνυμικών αντιστοιχιών του Σοφιανού. Ο Σοφιανός ήταν έξοικειωμένος με τό έργο, καθώς έπιμελήθηκε τήν έκδοση της Ρώμης (1542), βλ. Evro Layton, «Nikolaos Sofianos» (έδω, σημ. 3), σ. 464. Τό ιστορικό και γεωγραφικό λεξικό «Περì Πόλεων» του Στέφανου Βυζαντίου (6ος αϊ. μ.Χ.) είχε δημοσιεύσει ό "Αλδος στην Βενετία, στα 1502.

24. Βλ. Κατάλογος, άρ. 2.

25. Βλ. έδω, Κατάλογος, άρ. 19: *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis a N. Sophiano iam aeditae. Romae, typis A. Lafreri, 1570* (Karrow, «Nicolaos Sophianos» [έδω, ύποσημείωση 3], 71/B.1, 498). Βλ. επίσης *I nomi latini tratti dall'antico Greco, et i volgari hora nominati, di tutta la provincia della Grecia et parte della Natolia di tutte le regioni, città, castelli, monti, Loghi, Fiumi, Mari, Golfi, Porti et isole. graduato ogni luoco in longuezza et larghezza. Opera nuova di Giacomo di Gastaldi Piemontese Cosmographo* (Bibliothèque Nationale de France, Cartes et Plans, Rés. Ge DD 1380 64: βλ. Anna Avraméa, «Une Source Méconnue: La liste des noms anciens et modernes de la Grèce par Giacomo Gastaldi», *Studia Balcanica* 10 (1975), 171-76).

26. «Regionum, montium, fluviorum, insularum, urbium, locorumque omnium in Pictura nominatorum index». Βλ. έδω, Κατάλογος, άρ. 5.

διευκόλυνε τὸν ἐντοπισμὸ τῶν τοπωνυμίων ποὺ συναντοῦσε στὰ κείμενα. Καὶ ὁ Nicolaus Gerbel κατατάσσει τὰ τοπωνύμια ἀλφαβητικά, ἀλλὰ τὰ συνδέει μὲ τὸν χάρτη μέσω τῶν γεωγραφικῶν τοὺς συντεταγμένων. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο «χαρτογραφικοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ» τῶν χρηστῶν τοῦ χάρτη: ὁ Nicolaus Gerbel αἰσθάνθηκε ὑποχρεωμένος νὰ συντάξει ἓνα εἰσαγωγικὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο ἐπεξηγεῖ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ δικτύου τῶν παραλλήλων καὶ τῶν μεσημβρινῶν καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ γεωγραφικοῦ στίγματος.²⁷

Ὁ χάρτης τοῦ Σοφianoῦ καὶ τὰ ποικίλα ἐξαρτήματά του χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ ἐντονη διάθεση ὀπτικοποίησης καὶ πινακοποίησης τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ ἐκφράζουν, ἔτσι, τὶς ἀρχαιογνωστικὲς προτεραιότητες τοῦ ἀναγεννησιακοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τὶς παιδαγωγικὲς ἐφαρμογές τους.²⁸ Τὸ ὅλο ἐγχείρημα πρότεινε ἓνα σύνθετο μέσο, ἓνα εἶδος εἰκονικοῦ ἀρχαιογνωστικοῦ πανδέκτη, ποὺ συνόψιζε πλῆθος φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν δεδομένων ποὺ ἐγγράφονταν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Τὸ μέσο αὐτὸ περιλάμβανε ποικίλα περιγραφικὰ ἐπίπεδα, καθὼς ἡ χαρτογραφικὴ ἀναπαράσταση ἐνισχυόταν ἀπὸ ἓνα εὐρετήριο, ἓναν πίνακα ἀντιστοιχιῶν καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ εἰκονογραφημένη ἀφήγηση, τὴν ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ «Εἰσαγωγὴ» τοῦ Nicolaus Gerbel.

Ἔτσι ὁ χάρτης καὶ τὰ ἐξαρτήματά του χρησίμευαν ὡς ἀρχαιογνωστικὸ ἐγχειρίδιο ποὺ διευκόλυνε τὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων κειμένων. Ὁ Oporin εἶναι ἀνεπιφύλακτος ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό: στὴν ἐκδοσὴ τοῦ χάρτη τοῦ 1545, στὴν ἀφιέρωσή του στὸν Κόσμο τῶν Μεδίκων, δηλώνει ὅτι τὸ ἔργο εἶναι χρήσιμο καὶ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐλλήνων καὶ λατίνων ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν.²⁹ Ὁ Gerbel, στὴν «Εἰσαγωγὴ» του, παραθέτει πολλὰ παραδείγματα τῶν ἐφαρμογῶν τοῦ χάρτη: τὸ ἔργο φωτίζει τὶς ἀφηγήσεις τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, τὴν Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Βιργίλιου, καὶ χρησιμεύει ὡς ὁδηγὸς τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Λίβιου. Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ger-

27. «Sequitur locorum in Pictura Sophiani inventendorum Canon»: *Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio*, βλ. ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 5, σ. 79-80.

28. Zur Shalev, «Sacred Geography, Antiquarianism, and Visual Erudition: Benito Arias Montano and the Maps of the Antwerp Polyglot Bible», *Imago Mundi* 55 (2003), 56-80. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν χαρτῶν στὴν ἐκπαίδευση, βλ. Lesley B. Cormack, *Charting an Empire: Geography at the English Universities 1580-1620*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1997.

29. «...Graecorum tam historicorum quam poetarum lectionem etque utile ac necessarium parari posse videretur...»

bel, ὁ χάρτης «διαφωτίζει τὸν ἀναγνώστη καὶ κάνει τὴν ἀνάγνωση περισσότερο εὐχάριστη». Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ χάρτη ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ μὲ μία μόνο ματιὰ πῶς οἱ Ἕλληνες ἀπέπλευσαν ἀπὸ τὴν Αὐλίδα, πῶς ἔφτασαν στὴν Τροία, πῶς ἔπεσε ἡ Ἑλλή στὸν Ἑλλήσποντο, γιατί ὁ Βιργίλιος περιγράφει τὸ ταξίδι τοῦ Αἰνεία ὡς περίπλου καὶ γιατί ὁ Ξέρξης χρειάστηκε νὰ διανοίξει ἕνα κανάλι στὸν ἰσθμὸ τοῦ Ἀθω.³⁰ «Μὲ τὴν εἰκόνα ὅλης τῆς Ἑλλάδας ἐμπρὸς στὰ μάτια σου», καταλήγει ὁ Gerbel, «οἱ Μοῦσες ποὺ ἀνακάλυψαν τὴν ἱστορία καὶ τὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι πιά ἀκατανόητες, δὲν βρίσκονται πιά σὲ κιμῆριο σκότος».³¹ Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν χάρτη (Ρώμη 1552) παρουσιάζουν τὸν Σοφιανὸ ὡς ἀναστηλωτὴ τῆς εἰκόνας τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ ἀποτελεῖ μία ἐπιπλέον μαρτυρία τοῦ εἰδικοῦ χαρακτήρα τῶν ἀρχαιοδιφικῶν προτεραιοτήτων τοῦ ἀναγεννησιακοῦ οὐμανισμοῦ, τῆς ἐντονης διάθεσης τῆς ἐποχῆς γιὰ μιὰ ὀπτικὴ ἀναπάρασταση τοῦ παρελθόντος, διάθεση ποὺ ἐπέδρασε δραστικὰ στὶς λόγιες χαρτογραφικὲς πρακτικὲς.³² Ὁ ἐλισσαβετιανὸς λόγιος John Dee, στὸ γνωστὸ κείμενό του ὅπου ἀπαριθμεῖ τίς χρήσεις τῶν χαρτῶν, ἀναφέρει τὴν χρησιμότητά τους σὲ ἐκείνους ὅσοι ἐνδιαφέρονται «γιὰ τὰ περασμένα, ὅπως μάχες ποὺ δόθηκαν, σεισμούς, κομήτες καὶ τόσα ἄλλα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἱστορίες».³³ Τέλος, ὁ Abraham Ortelius συνόψι-

30. Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio, Βλ. ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 5, σ. 3-4.

31. «Sed per Musas, Lector, literarum atque historiae inventrices, obtestor, nonne obscura, nonne cimmeriis tenebris haec simillima erunt....», Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio, ὁ.π., σ. 4.

32. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς εἰκόνας καὶ τῶν ὀπτικῶν τεκμηρίων στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχαιολογία, βλ. τὰ ἀκόλουθα: Peter Parshall, «Imago Contrafacta: Images and Facts in the Northern Renaissance», *Art History* 16 (1993), 554-579. Christopher S. Wood, «Notation of Visual Information in the Earliest Archaeological Scholarship», *Word & Image* 17, 1/2 (2001), 94-118. Γιὰ τίς λειτουργίες τῆς χαρτογραφίας στὴν ἀναγεννησιακὴ ἱστοριογραφία, βλ. Marie-Dominique Couzinet, *Histoire et Méthode à la Renaissance. Une lecture de la Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem de Jean Bodin*, Παρίσι, J. Vrin, 1996, σ. 225-68.

33. «... for things past, as battels fought, earthquakes, heavenly fyringes, & such occurrentes, in histories mentioned...», βλ. Allen G. Debus (ἐπιμ.), *John Dee, The Mathematical Praeface to the Elements of Geometrie of Euclid of Megara (1570)*, Ν. Υόρκη, Science History Publications, 1975, σ. Aiii.

σε τὴν κοινὴ πίστη στὴν ἀρχαιοδιφικὴ χρῆση τῶν χαρτῶν, ὅταν παρατηροῦσε στὸν Πρόλογο τοῦ *Theatrum Orbis Terrarum*: «Ἡ ἀνάγνωση τῶν ἱστοριῶν μοιάζει περισσότερο ἀπολαυστικὴ, καὶ πράγματι εἶναι, ὅταν ἓνας χάρτης εἶναι ἀπλωμένος ἐμπρὸς στὰ μάτια μας, γιὰτὶ βλέπουμε πράγματα ποὺ ἔγιναν, ἢ τὰ μέρη ὅπου ἔλαβαν χώρα γεγονότα, ὥσάν αὐτὰ νὰ ἦταν παρόντα καὶ ἐν ἐξελίξει αὐτὴν τὴν στιγμή...».³⁴

Οἱ λειτουργίες

Ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ δὲν ἔγινε ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὶς ἀναγεννησιακὲς μορφωμένες ἐλίτ ὡς ἓνας ἱστορικὸς χάρτης. Πουθενὰ δὲν δηλώνεται στὶς πηγές ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ χαρτογραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὁ Konrad Gesner τὸν περιέγραψε στὴν *Βιβλιογραφία* του ὡς ἓναν χάρτη «μὲ τὶς ἀρχαῖες καὶ τὶς νεότερες ὀνομασίες».³⁵ Οὔτε μὲ τὶς σημερινὲς αὐστηρὲς ἐπιστημονικὲς διακρίσεις θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὸν χάρτη ὡς ἱστορικὸ, καθὼς δὲν ἀποτυπώνει τὴν κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν σὲ κάποιον συγκεκριμένο ἱστορικὸ χρόνο,³⁶ ἀλλὰ καλύπτει ἓνα εὐρύτατο ἱστορικὸ φάσμα ποὺ ἄρχεται ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς καὶ τοὺς ὁμηρικοὺς χρό-

34. «The reading of histories doeth both seeme to be much more pleasant, and indeed so it is, when the Mappe being layed before our eyes, we may behold things done, or places where they were done, as if they were at this time present and in doing...», «Abraham Ortelius citizen of Antwerpe, and Geographer to Philip the second, King of Spaine, to the courteous Reader», στὸ *Theatrum Orbis Terrarum*, Λονδίνο, John Norton, 1606 (ἀνατ., Ἀμστερνταμ 1968, μὲ εἰσαγωγή τοῦ R. A. Skelton).

35. «... cum nominibus locorum antiquis et recentioribus...», Konrad Gesner, *Bibliotheca Universalis, sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, latina, graeca et hebraica...*, Tiguri: apud C. Froschoverum, 1545, σ. 523.

36. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ «χρόνου» στὴν πρώιμη χαρτογραφία, γιὰ τὸ ἂν δηλαδὴ τὰ γεωγραφικὰ δεδομένα ὅσα καταγράφονται σὲ ἓναν χάρτη ἀφοροῦν στὸ παρὸν ἢ στὸ παρελθόν ἢ καὶ στὰ δύο ταυτόχρονα, βλ. David Woodward, «The Image of the Map in the Renaissance», στὸ *Approaches and Challenges in a Worldwide History of Cartography*, ed. David Woodward, Catherine Delano Smith and Cordell D.K. Yee, Βαρκελώνη, Institut Cartogràfic de Catalunya, 2001, σ. 151. Γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ ἱστορίας καὶ χαρτογραφίας κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰῶνα, βλ. Patric Gauthier Dalché, «L'espace de l'histoire» (ἐδῶ, σημ. 2). Βλ. ἐπίσης Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques*, ἐδῶ, σημ. 2. Γιὰ τὴν φλωρεντινὴ ἀρχαιογνωστικὴ γεωγραφία τοῦ 15οῦ αἰῶνα, βλ. Sebastiano Gentile, *Firenze* (ἐδῶ, σημ. 2). Γιὰ τὴν ἱστορικὴ χαρτογραφία, βλ. τὸ ἔργο τοῦ Jeremy Black, *Maps and History: Constructing Images of the Past*, New Haven/Λονδίνο, Yale University Press, 1997, καὶ τοῦ Walter A. Goffart, *Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570-1870*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2003.

νους (Ίωλκός, Μυκῆνες κ.ο.κ.) και καταλήγει στους ὕστερους ρωμαϊκούς. Προτιμότερο θὰ ἦταν ἐάν τὸν ὀρίζαμε ὡς ἓναν ἀρχαιοδιφικὸν χάρτη, ποὺ καταγράφει ταυτόχρονα τὰ διαδοχικὰ στρώματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας (ἀλλὰ καὶ τῆς νεότερης καὶ μεσαιωνικῆς, χάρις στὸν συνοδευτικὸ πῖνακα τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν).

Ἡ ἀρχαιότητα εἶχε παραδειγματικὸ χαρακτήρα καὶ οἱ οὐμανιστὲς ταλαντεύονταν ἀνάμεσα σὲ ἓνα παρελθὸν ποὺ ἦταν ταυτόχρονα τετελεσμένο καὶ ἀναμενόμενο νὰ ἀναγεννηθεῖ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ὁ χάρτης γίνεται ὄχημα συμβολικῶν ἀξιῶν καὶ παραμένει ἀνοιχτὸς στὶς μορφωτικὲς ἢ πολιτικὲς φιλοδοξίες τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς προὐδὸν ἐνὸς προ-εθνικοῦ ἐλληνικοῦ πατριωτικοῦ φρονήματος, ποὺ προτείνει ἓναν κοινὰ ἀποδεκτὸ πολιτιστικὸ (ἱστορικὸ καὶ θρησκευτικὸ) ὀρισμὸ τῆς Ἑλλάδας, παρουσιάζοντας τὰ ἀπολεσθέντα χριστιανικὰ ἐδάφη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας προικοδοτημένα μὲ μιὰ ἐλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ γενεαλογία.³⁷ Ἡ πρόταση αὕτη ἀνταποκρινόταν ὄχι μόνον στὰ αἰτήματα τῶν ἐλλήνων πατριωτῶν, ἀλλὰ καὶ στὶς συγχρὲς ἐπικλήσεις τοῦ Βατικανοῦ γιὰ νέες σταυροφορίες, προκειμένου νὰ «ἀπελευθερωθοῦν» οἱ ἐλληνικὲς περιοχές.³⁸

Ἡ μελέτη τοῦ γεωγραφικοῦ καὶ ἱστορικοῦ περιεχομένου τοῦ χάρτη καὶ τῆς εἰκονογραφίας του φανερώνουν ὅτι σὲ αὐτὸν εἰκονίζονται ἐντέλει οἱ ἐλληνικὲς περιοχές ποὺ ἐντάχθηκαν στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία καί, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἐνοποιήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τους. Τὸ χρονικὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ὁ Σοφιανὸς προκειμένου νὰ καταγράψει τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία, τὸ πλέον πρόσφατο χρονολογικὸ στρῶμα τοῦ χάρτη, εἶναι ἀκριβῶς οἱ αὐτοκρατορικοὶ ρωμαϊκοὶ χρόνοι, ἡ ἐποχὴ τῶν κυριότερων πηγῶν του, τῶν περιγραφῶν τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Πασανία, ἐποχὴ ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἐκείνη τῆς διάδοσης τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμος, μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ἐπίκλησίν του στὸν Ἄγνωστο Θεό. Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, ὁ γεωγραφικὸς ὀρισμὸς καὶ ἡ χρονικὴ θέασις τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ παρουσιάζουν τὴν Ἑλλάδα ὡς μέρος τοῦ ἐνοποιημένου καὶ ἐκχριστιανισμέ-

37. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ στὴν ἐθνικὴ ἐλληνικὴ χαρτογραφία, βλ. George Tolia, «Totius Graeciae: Nicolaos Sophianos's Map of Greece and the Transformations of Hellenism», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), 1-22.

38. Βλ. M. Petrocchi, *La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444-1718)*, Νάπολη, Libreria Scientifica Editrice, 1955. Ἐπίσης Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, εἰδικότερα τὸν τόμο III, *The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*, Φιλαδέλφεια, The American Philosophical Society, 1984.

νου ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ἔτσι ὁ χάρτης (ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ὁποίου ἦταν πιθανότατα ἀφιερωμένη στὸν πάπα Παῦλο Γ', ὅπως ἀφ'ἑνὸς νὰ ἐννοηθεῖ καὶ ἡ ἀφιέρωση στὸν ἴδιο ποντίφικα τῆς ἐλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ κρικωτοῦ ἀστρολάβου)³⁹ συνδέεται μὲ τὸ οἰκουμενικὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ποὺ πρυτάνευε στὸ Βατικανὸ τῶν τελευταίων οὐμανιστῶν παπῶν, ἓνα πνεῦμα ποὺ ἔτεινε νὰ συνθέσει τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα καὶ τὸν χριστιανισμό, ποὺ παρήγαγε τὸ ἐλληνικὸ γυμνάσιο τοῦ Κυριναλίου λόφου —στὸ ὁποῖο φοίτησε ὁ Σοφιανός— καὶ τὸ ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βατικανοῦ, στὸ ὁποῖο —ἀργότερα— ἐργάσθηκε. Ἐνα πνεῦμα ποὺ ἐνθάρρυνε τὴν πολυγλωσση ἔκδοση τῆς Βίβλου τῆς Alcalá καὶ ἐνέπνευσε τὶς μεγαλειώδεις τοιχογραφίες ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Ραφαήλ γιὰ τὸ ἐπίσημο γραφεῖο τοῦ πάπα, τὴν Stanza della Signatura, καὶ εἰδικότερα τὴν «Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν», τὴν πολυσυζητημένη ἀλληγορία τῆς σύνθεσης τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.⁴⁰

Συντεταγμένος στὰ λατινικά, ἀλλὰ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν περιφερειῶν καὶ τῶν θαλασσῶν γραμμένα καὶ μὲ ἐλληνικὰ στοιχεῖα, ὁ χάρτης ἐνίσχυε τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἓνα ἰδεῶδες τῶν λογίων καὶ τῶν καλλιτεχνῶν, ἀνακτιμένο μέσω τῶν λατινικῶν ἀναμνήσεων ἀλλὰ μιὰ γεωγραφικὴ καὶ πολιτιστικὴ πραγματικότητα.

Δὲν εἶναι λίγοι οἱ παραλληλισμοὶ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ἀνάμεσα στὴν ιδιότυπη σταδιοδρομία τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ καὶ στὴν πολυπρόσωπη «Μάχη τῶν Ἑλληνικῶν» τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα. Μολονότι ὁ Σοφιανός δὲν ἐνεπλάκη σὲ αὐτὴν τὴν θεολογικὴ ἐν πολλοῖς διαμάχῃ γύρω ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση ἢ τὴν ἐγκατάλειψι τῶν ἐλληνικῶν ὡς λόγιας, ἱερῆς καὶ ζωντανῆς γλώσσας,⁴¹ ὅλες οἱ δραστηριότητές του, ὡς ἑλλη-

39. Στὴν ἀφιέρωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Κρικωτοῦ Ἀστρολάβου στὸν Παῦλο Γ' (Ρώμη, περὶ τὸ 1540-42), ὁ Σοφιανός ἀναφέρεται στὴν γνωστὴ στὸν ποντίφικα ἐνασχόλησή του μὲ τὴν γεωγραφία τοῦ Πολεμαίου. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique* (ἔδω, σημ. 3), I, σ. 266.

40. Γιὰ τὴν ἀλληγορικὴ σημασία τοῦ ἔργου, βλ. Harry B. Gutman, «The Medieval Content of Raphael's School of Athens», *Journal of the History of Ideas* 2/4 (1941), 420-29.

41. Καὶ τὶς τρεῖς αὐτὲς λειτουργίες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καλλιέργησε ὁ Σοφιανός. Πέραν τῶν ἐκδόσεών του στὴν νέα ἐλληνικὴ, ὁ Σοφιανός ἀντέγραψε τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων (βλ. G. Schiró, «Un apografo della Cronaca dei Tocco prodotto da Nicola Sofianós», *Revue des Études Sud-Est européennes* 7 (1969), 209-19) καὶ συνέθεσε τοὺς διαλόγους σὲ Grechesco γιὰ τὴν Commedia dei Tre Tiranni τοῦ A. Ricchi (βλ. Mario Vitti, *Nicola Sofianós e la commedia dei tre tiranni di A. Ricchi*, Náπολη, Istituto

να λογίου, παρέμεναν αναπόφευκτα εξαρτημένες από το μεΐζον αυτό ζήτημα: εκπαιδεύεται και ανθίζει τα χρόνια του θριάμβου των ελληνικών, ενώ πέφτει στην αφάνεια από την αρχή ήδη της Συνόδου του Τριδέντου (1545-1568), όταν η ελληνική γλώσσα καταδικάζεται ως ένα επικίνδυνο όπλο στα χέρια της Μεταρρύθμισης και οι ελληνιστές με τους εκδότες τους βλέπουν τα ονόματά τους να εγγράφονται στο Index librorum Prohibitorum. Αντιθέτως, από τα 1545 και μετά, ο χάρτης γνωρίζει μια εξαιρετική διάδοση, ιδίως στις χώρες εκείνες που προσχωρούν στην Μεταρρύθμιση.

Πράγματι, ο χάρτης έντασσόταν «φυσικά» στη συλλογιστική της Μεταρρύθμισης. Το γεγονός αυτό έρμηνεύεται από την έμπιστοσύνη των διανοουμένων της Μεταρρύθμισης προς τα ελληνικά, ως κύριας γλώσσας των ιερών κειμένων, καθώς και από την έντονη τάση τους να ανατρέχουν στην χρήση χαρτών προκειμένου να τεκμηριώσουν και να κατανοήσουν την ιερή ιστορία.⁴² Έτσι, μολοντί η σύλληψη του έργου συνδεόταν με το ένωτικό και οίκουμενικό πνεύμα του Βατικανού και τις επεκτατικές πολιτικές του φιλοδοξίες,⁴³ η υποδοχή του έργου στάθηκε θερμότερη στο μορφωτικό περιβάλλον της Μεταρρύθμισης, με επιφανείς εκπροσώπους της οποίας ο Σοφιανός συνδεόταν με φιλικούς δεσμούς: σέ δύο — άνεμετάλλευτες έως τώρα — έπιστολές του Μελάγχθωνα προς τον Σοφιανό, ο γερμανός ελληνιστής και προπαγανδιστής της Μεταρρύθμισης προσφωνεί τον Σοφιανό «σεβά-

Universitario Orientale. Seminario di Greco Moderno, 1966). Τέλος συνέταξε την πρώτη γραμματική της νεοελληνικής που δημοσιεύθηκε από τον Émile Legrand στα 1870 (2η έκδ., 1874) και ένα λεξικό ή γλωσσάρι της νεοελληνικής. Ός προς τα ελληνικά - ιερή γλώσσα, ο Σοφιανός συνεργάστηκε στην έκδοση του έργου του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, *Έρμηνεία εις τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια*, Ρώμη 1542.

42. Για την στροφή της Μεταρρύθμισης προς τα ελληνικά, βλ. Saladin, *La Bataille du Grec* (έδω, σημ. 6). Για την συνδρομή των χαρτών στις αναγεννησιακές εκδόσεις της Βίβλου στις διαμαρτυρούμενες χώρες, βλ. Catherine Delano Smith and Elizabeth Morely Ingram, *Maps in Bibles 1500-1600*, Γενεύη, Librairie Droz, 1991 και Catherine Delano Smith, «Maps as Art and Science: Maps in Sixteenth Century Bibles», *Imago Mundi* 42 (1990), 65-83.

43. Για την έκφραση του αναγεννησιακού οίκουμενισμού στην γεωγραφία και την χαρτογραφία, βλ. Denis Cosgrove, «Globalism and tolerance» (έδω, σημ. 4), ειδικότερα στίς σ. 864-865. Βλ. επίσης Frank Lestringant, «Le monde ouvert», στο Gérald Chaix, (έπιμ.), *Questions d'Histoire: L'Europe de la Renaissance, 1470-1560*, Νάντη, Éditions du Temps, 2002, σ. 11-15, και J. M. Headley, «Geography and empire in the late Renaissance: Botero's assignment, Western universalism, and the civilizing process», *Renaissance Quarterly* 53 (2000), 1119-55.

σμιο ἄνδρα καὶ ἀγαπητὸ φίλο» καὶ τὸν ἐνημερώνει ὅχι μόνον γιὰ φιλολογικὰ ζητήματα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου.⁴⁴ Ἔτσι, δὲν εἶναι σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Joachim Vadianus, ὁ μεταρρυθμιστὴς τοῦ St. Gallen καὶ ἐκδότης τῆς γεωγραφίας τοῦ Πομπόνιου Μέλα, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους δυτικούς οὐμανιστὲς ποὺ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανού, ὅτι ὁ Nicolaus Gerbel, ὁ ἐλληνιστὴς ποὺ ἀνέλαβε νὰ «ἐξηγήσει» καὶ νὰ προωθήσει τὸ ἔργο, ἦταν ἐνθερμος ὁπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης, ἐκδότης τῆς Βίβλου στὰ ἐλληνικὰ καὶ οἰκείος τοῦ Λούθηρου καὶ τοῦ Μελάγχθωνα, ἢ ὅτι ὁ χάρτης καὶ ἡ εἰκονογραφία του υἱοθετήθηκαν αὐτομάτως ἀπὸ τὸν Sebastian Münster στὴν *Κοσμογραφία* του.⁴⁵

Ἡ καθιέρωση τοῦ ἔργου θὰ ἔρθει στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰώνα, πάλι ἀπὸ ἓνα θρησκευτικὸ καὶ μορφωτικὸ περιβάλλον, περιθωριακὸ ὡς πρὸς τὸν κυρίαρχο ρωμαιοκαθολικισμό, μὲ τὴν ἐνταξή του στὸν ἱστορικὸ ἄτλαντα τοῦ Abraham Ortelius, τὸ *Parergon*. Ὅπως πρόσφατες ἐρευνες ἔχουν πλέον ἀποδείξει, ὁ Ortelius στάθηκε μία ἀπὸ τὶς κεντρικὲς μορφὲς τοῦ νεο-στωικοῦ κύκλου τῆς «Οἰκογένειας τῆς Ἀγάπης», αὐτῆς τῆς ιδιότυπης ὁμάδας οἰκουμενικῶν μυστικιστῶν τῶν Κάτω Χωρῶν ποὺ ἔδρασε στὰ ἀνεκτικὰ ὅρια τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης.⁴⁶ Καὶ ἦταν ὁ Ortelius αὐτὸς ποὺ

44. Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Collection Dupuy, vol. 796, folio 601 (ἐπιστολὴ τοῦ Μελάγχθωνα στὸν Σοφιανό, Ἰούλιος 1553) καὶ idem folio 603 (ἐπιστολὴ τοῦ Μελάγχθωνα στὸν Σοφιανό, Ἰούνιος 1553).

45. Ἡδὴ στὰ 1544, ὁ Sebastian Münster συμπεριέλαβε στὴν *Cosmographia Universalis* (Βασιλεῖα, H. Petri) ἓναν χάρτη τῆς νεότερης Ἑλλάδας ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ πρότυπο τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανού σὲ ἀπλουστευμένη, σχηματικὴ μορφή. Ὁ χάρτης αὐτὸς περιλήφθηκε καὶ στίς ἐκδόσεις τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου ἀπὸ τὸν Münster (Βασιλεῖα, H. Petri, 1545 καὶ 1552) καὶ συνέχισε νὰ περιλαμβάνεται στίς ἐκδόσεις τῆς *Cosmographia* ἕως τὸ 1578. Τὸν χάρτη συνόδευε καὶ ἓνας συνοπτικὸς πῖνακας 57 ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν, ἀντλημένος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο πῖνακα τοῦ Σοφιανού («Graeciae modernae facies cum succindo indice nominum que mutationem temporis successu acceperunt»). Βλ. H. L. Ruland, «A Survey of the Double-Page maps in 35 editions of Münster's *Cosmographia Universalis*, 1544-1628 and his Edition of Ptolemy's *Geographia*, 1540-1552», *Imago Mundi* 16 (1962), 84-97.

46. Βλ. Giorgio Mangani, *Il «mondo» di Abramo Ortelio: Misticismo, geografia e collezionismo nel Rinascimento dei Paesi Bassi*, Μοδένα, Franco Cosimo Panini, 1998. R. Boumans, «The religious views of Abraham Ortelius», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 17 (1954), 374-377. Γιὰ τὸ *Parergon*, βλ. Marcel van den Broecke, «Historical maps and their texts in the first modern atlas by Abraham Ortelius», *Caert-Thresoor* 22 (2003) 2, σ. 29-39. Liliane Wellens - De Donder, «Un Atlas historique: le *Parergon* d'Ortelius», *Abraham Ortelius (1527-1598). Cartographie et humaniste*,

ἐπέβαλε τὴν λαμπρὴ ὑστεροφημία τοῦ χάρτη γιὰ δύο καὶ πλέον αἰῶνες. Ὁ τίτλος καὶ μόνον ποὺ τοῦ ἔδωσε —«Graecia Sophiani» («ἡ Ἑλλάς τοῦ Σοφιανοῦ») — τὸν περιέβαλε μὲ μιὰ ἀρχετυπικὴ αἴγλη: πρόκειται γιὰ τιμὴ τὴν ὁποία δὲν ἐπιφύλαξε σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς χαρτογράφους τὰ ἔργα τῶν ὁποίων δημοσίευσσε στοὺς ἄτλαντές του.

«Ἡ Ἑλλάς τοῦ Σοφιανοῦ» συμπεριλήφθηκε στὸν πυρήνα τοῦ *Parergon* τοῦ Ortelius ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἤδη φάση τοῦ ἔργου, καθὼς ὁ χάρτης ἀντιπροσώπευε ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ βήματα τοῦ κοσμικοῦ σχεδίου τῆς Θείας Πρόνοιας, αὐτῆς τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ποὺ εἰκονίσθηκε σταδιακὰ στὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου: πρῶτα οἱ ἀρχαῖες περιπλανήσεις, ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῶν Ἀργοναυτῶν ἕως ἐκεῖνες τοῦ Ὀδυσσεά καὶ τοῦ Αἰνεία, στὴ συνέχεια ἡ ἴδρυση τῶν ἐλληνικῶν κρατῶν καὶ τῆς Ρώμης, ἔπειτα ἡ πολιτικὴ ἐνοποίηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου κάτω ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Μετὰ ἡ διάδοση τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τέλος τὰ ἐν ἐνεργείᾳ ὄργανα τῆς Θείας Πρόνοιας, οἱ ἄρχοντες τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὸ Escorial, ἡ ἔδρα τοῦ μοναχοῦ-Αὐτοκράτορα μὲ τὴν ἀχανή του βιβλιοθήκη ποὺ περιέκλειε ὅλη τὴ μνήμη τοῦ κόσμου.⁴⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Escorial, τὸ *Parergon* περιλαμβάνει δύο ἀκόμη εἰκόνες μυθικῶν παραδείσων, τοποθεσιῶν γιὰ ποιητικὴ ἀνάπαυλα:⁴⁸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δάφνη καὶ τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν, — ἡ τελευταία ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Christoph Schweicker γιὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς» στὸν χάρτη, τοῦ Nicolaus Gerbel (1545).

Εἶναι, πιστεύω, περιττὸ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ἂν ὁ Σοφιανὸς πρόσκειτο στὴν ὀρθοδοξία, τὸν καθολικισμό ἢ τὴν μεταρρύθμιση, ἔτσι καθὼς βίωσε καὶ ἐργάσθηκε μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ οἰκουμενισμοῦ ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν Ρώμη πρὶν ἀπὸ τὴν Μεταρρύθμιση. Καὶ εἶναι ἐξίσου ἀνώφελο νὰ ἀναρωτηθεῖ ἂν ἦταν καλὸς χριστιανὸς ἢ ἂν εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὶς νεο-στοικεῖς ἰδέες ἢ, ἀκόμη, ἂν ἔκλινε πρὸς περισσότερο ριζοσπαστικὲς

Τύρναουτ, Brepols, 1998, σ. 83-92. Γιὰ τὰ ἱερὰ θέματα στὸ *Parergon*, βλ. Walter Melion, «Ad ductum itineris et dispositionem mansionum ostendenbam: meditation, vocation, and scared history in Abraham Ortelius's *Parergon*», *Journal of the Walters Art Gallery* 57 (1999), 49-72. Βλ. ἐπίσης Denis Cosgrove, «Globalism and Tolerance» (ἔδῳ, σελ. 4).

47. Βλ. Giorgio Mangani, *Il «mondo» di Abramo Ortelio* (ἔδῳ, σελ. 46), σ. 125-139.

48. Βλ. Denis Cosgrove, «Globalism and Tolerance» (ἔδῳ, σελ. 4), σ. 857.

ἀπόψεις, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ τὸ πρῶμο ἐνδιαφέρον τοῦ Σοφιανοῦ γιὰ τὸν πυρρωνισμό.⁴⁹ Ὁ Σοφιανὸς δὲν ἦταν ἄνθρωπος τῆς θεωρίας. Ἀντιθέτως, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ Émile Legrand, «ἦταν ἓνα πνεῦμα ἐξόχως πρακτικό».⁵⁰ Ὡστόσο, ὡς χαρτογράφος ὅφειλε νὰ προτείνει ἐμπειρικές λύσεις σὲ ρευστὰ θεωρητικὰ ζητήματα γύρω ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν σχέσεων τῆς μὲ τὶς ζητήσεις τόσο τῆς ἀναγεννησιακῆς διανόησης ὅσο καὶ μὲ ἐκείνες τῶν ἐλλήνων πατριωτῶν τῆς διασπορᾶς.

Τὸ ἐγχείρημά του νὰ ἐκδώσει ἓναν συγκεντρωτικὸν χάρτη τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ νὰ ἐντάξει σὲ αὐτὸν ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἴδρυση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποσκοποῦσε νὰ ἐνισχύσει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε ἓναν ἐνεργὸ συντελεστή τῆς χριστιανικῆς καὶ οὐμανιστικῆς κληρονομιάς. Τὸ ἐγχείρημά του ἐκανοποιοῦσε τὸ αἶτημα οὐμανιστῶν καὶ ἀρχαιοδιφῶν γιὰ μιὰ ὀπτικὴ γεωγραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ τεκμηρίωση τοῦ παρελθόντος. Γιὰ τὶς λόγιες ἐλίτ τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ χάρτης λειτουργοῦσε ὡς ὀπτικὸς πανδέκτης τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ποὺ ἀναπαρίστανε καὶ πινακοποιοῦσε τὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας (ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς) λογοτεχνικῆς καὶ ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς. Ἀκόμη, χάρις στὰ ἐξαρτήματά του, καθιστοῦσε ἐφικτὴ τὴν ἐξακριβωση τῶν θέσεων ποὺ ἀναφέρονταν στὶς πηγές καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀλλαγῶν τοὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων. Τέλος, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ χάρτη καὶ οἱ συμπληρωματικὲς ἀπόψεις τοῦ Christoph Schweicker, μολονότι φανταστικές, παρεῖχαν στοὺς χρῆστες τοῦ ἔργου ἓναν πλοῦτο τοπογραφικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν τεκμηρίων γιὰ τὸ τοπίο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ εὐρεία διάδοση καὶ ἀποδοχὴ τοῦ χάρτη ἐπέβαλε τὴν γεωγραφικὴ

49. Στὰ 1534 ὁ Σοφιανὸς ἀντέγραψε τὸ ἔργο τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πυρρωνικαὶ Ὑποθέσεις* καὶ τὸ προσέφερε στὸν Georges de Selve, ἐπίσκοπο τοῦ Lavaur καὶ πρέσβη τῆς Γαλλίας στὴν Βενετία. Ἀπὸ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ του δὲν φαίνεται νὰ ἔχει προσχωρήσει στὸν πυρρωνισμό (κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἐξάλλου πολὺ πρῶμο καθὼς αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἰδέες διαδόθηκαν στὴν Δύση κατὰ τὸν ἀρχόμενον 17ο αἰῶνα) οὔτε νὰ υἱοθετῇ τὶς ὑλιστικὲς ἀπόψεις τοῦ ἐμπειριστῆ φιλοσόφου. Περὶ σφόδρα διασκεδάζει μὲ τοὺς ἀνατρεπτικοὺς ἀφορισμοὺς του καὶ θεωρεῖ τὸ ἔργο ὡς ἀπολαυστικὴ ἀνάπαυλα στὶς ἐξαντλητικὲς πνευματικὲς του ἐργασίες. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στὴ Παρίσι, στὴν Bibliothèque Nationale de France: Ms Parisinus 1963 (anc. Fond grec). Βλ. Legrand, «Nicolas Sophianos» (ἐδῶ, σὴμ. 3), σ. clxxxix-cxc.

50. Legrand, «Nicolas Sophianos» (ἐδῶ, σὴμ. 3), σ. cxci.

πραγματικότητα της Ελλάδας, αρχαίας και νεότερης, ως αναπόσπαστο μέρος του οὐμανιστικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ 16ου αἰώνα: Ἡ «Ἑλλάδα τοῦ Σοφιανοῦ» προσέλαβε αὐτομάτως κύρος ἀνοίγοντας τὸν δρόμο τῆς ἱστορικῆς καὶ συγκριτικῆς γεωγραφίας, τοῦ κλάδου ἐκείνου τῆς ἀρχαιογνωσίας ποὺ ἔμελλε νὰ καλλιεργηθεῖ ἐντατικά κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα.⁵¹

Χρονολογικὸς κατάλογος ἐκδόσεων

Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ λανθάνουν, ἐνῶ μεγάλη σύγχυση ἐπικρατεῖ γύρω ἀπὸ τὶς διάφορες ἐπανεκδόσεις του, λόγω τοῦ ὅτι καὶ ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν σωθεῖ ἐλάχιστα ἀντίτυπα. Ἡ ἐκδοτικὴ ἱστορία τοῦ χάρτη στηρίζεται ἔτσι σὲ ἔμμεσες πληροφορίες καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίες. Τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτὲς συνέλεξαν κατὰ τὸν 19ο αἰώνα ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης (1843) καὶ ὁ Émile Legrand (1885).⁵² Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθὼς καὶ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ ἀνατυπώσεις τοῦ ἔργου (Πώμη 1552 καὶ Βασιλεία 1601), συντάχθηκαν καὶ οἱ νεότερες χαρτο-βιβλιογραφίες τοῦ Σοφιανοῦ, ἀπὸ τὸν Frank Hieronymus, τὸν Peter Meurer, καὶ τὸν Robert Karrow.⁵³ Οἱ ἀπογραφὲς αὐτὲς συχνὰ ἀντιφάσκουν μετὰξὺ τους, ἐνῶ ἡ ἐμφάνιση νέων ἀντιτύπων τοῦ χάρτη, ὁ ἐντοπισμὸς ἄγνωστων ἐπανεκδόσεων τοῦ καθὼς καὶ ἡ ἀναδρομὴ σὲ παλαιὰς ἀνεκμετάλλευτες φιλολογικὲς μαρτυρίες, σχετικὲς μὲ τὸ ἔργο, ἐπιβάλλουν πλέον τὴν ἀποκατάσταση καὶ τὴν ἀναθεώ-

51. Ὡπως τὸ ἔργο τοῦ Paul Merula, *Cosmographia Generalis et Geographia Particularis* (1605), τοῦ Philip Cluverius, *Introductionis in Universam Geographiam, tam veteram quam novam libri VI* (1628), τοῦ Philippe Briet, *Parallele geographiae veteris et novae...* (1648-1649) ἢ τοῦ Johann Wilhelm Laurenberg, *Graecia antiqua* (1660). Βλ. Numa Broc, *La Géographie de la Renaissance, 1420-1620*, Παρίσι, C.T.H.S., 1986, σ. 93-97.

52. Ἀνδρέας Μουστοξύδης, «Νικόλαος Σοφιανός» (ἐδῶ, σημ. 3), Legrand (ἐδῶ, σημ. 3), σ. clxxxvii-cxciv.

53. Frank Hieronymus, *Basler Buchillustration 1500 bis 1545*, Βασιλεία, Universitätsbibliothek Basel, 1984, σ. 541-47. Τοῦ ἰδίου, *Griechischer Geist aus Basler Pressen. Katalog der frühen griechischen Drucke aus Basel in Text und Bild*, Βασιλεία, Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, 1992, λῆμμα GG 292. Peter H. Meurer, *Fontes Cartographici Orteliani: Das «Theatrum Orbis Terrarum» von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*, Βάινχαιμ, VCH, Acta Humaniora, 1991, σ. 241-42. Robert W. Jr. Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 495-99.

ρηση τῆς ἐκδοτικῆς ἱστορίας τοῦ χάρτη καὶ τοῦ ὕλικου ποὺ τὸν συνόδευε.

Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ παρατίθενται χρονολογικὰ οἱ ἐκδόσεις καὶ ἐπανεκδόσεις τοῦ χάρτη καὶ τῶν ἐξαρτημάτων του ἕως τὴν ἔκδοση τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Abraham Ortelius στὰ 1579 (Ἑλλάς, Graecia Sophiani, ἀρ. 21). Ἀπὸ τὴν χρονολογία αὕτῃ καὶ μετὰ τὸ ἔργο τυποποιεῖται καὶ οἱ ἐπανεκδόσεις του εἶναι πανομοιότυπες. Αὐτὲς παρουσιάζονται συγκεντρωτικὰ καὶ παρακολουθοῦνται ἀναλυτικὰ μόνον οἱ ἐπανεκδόσεις ἐκεῖνες ὅσες διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ Ortelius. Στὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν τὸ κάθε λῆμμα παραθέτονται συνοπτικὰ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν κάθε ἔκδοση καὶ τοὺς συντελεστές της. Ἐντὸς ἀγκυλῶν ἀπογράφονται οἱ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ ἀντίτυπα. Ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ μὲ ἐρωτηματικὸ ἀπογράφονται οἱ ἐκδόσεις γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἀσφαλεῖς βιβλιογραφικὲς μνεῖες.

ἀρ. 1. [*Totius Graeciae Descriptio, Romae, Antonio Blado In Templo Boni Eventus (= ὑπόθεση), 1540*]

Δὲν ἔχει ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφianoῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατεῖ μεγάλη σύγχυση γύρω ἀπὸ τὴν χρονολογία της. Ὁ Ζαχαράκις τὴν χρονολογεῖ στὰ 1536, οἱ Μουστοξύδης, Σάθας, Hieronymus καὶ Meurer στὰ 1540, ὁ Karrow 1543.⁵⁴

Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ χάρτης τυπώθηκε στὴ Ρώμη, σὲ τέσσερα ἢ ὀκτὼ φύλλα, πρὶν ἀπὸ τὴν 8 Φεβρουαρίου 1543, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχαιοδίφου Johannes Metellus στὸν οὐμανιστὴ Antonio Augustin.⁵⁵ Τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ 1543 ὁ χάρτης ἦταν ἤδη τυπωμένος ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Konrad Gesner πρὸς τὸν Joachim Vadianus, μὲ ἡμερομηνία 7 Ἀπριλίου 1543.⁵⁶ Τὸ γεγονός ὅτι ὁ χάρ-

54. Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 495, Christos Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece, 1477-1800*, Ἀθήνα, Samourkas Foundation, 1992 no 2242, Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 142. Μουστοξύδης, «Νικόλαος Σοφianoῦ» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 242, Hieronymus (ἐδῶ, σημ. 53), σ. 544, Meurer (ἐδῶ, σημ. 53), σ. 241.

55. Ὁ Augustin πληροφορεῖ τὸν Metellus ὅτι ὁ ἐλληνιστὴς Philaenus Lunardus ἐκφραζόταν ἐγκωμιαστικὰ γιὰ τὸν χάρτη. Βλ. Juan Andrés, *Antonii Augustini, archiepiscopi Taraconensis, epistolae latinae et italicae*, Πάρις 1804, σ. 167.

56. «... item Graeciae tabulam impressam cum multis nomenclatures...». Ἐπιστολὴ

της πρωτοτυπώθηκε στη Ρώμη δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθεῖ, καθὼς ὁ Johannes Oporin τὸ δηλώνει στὴν ἀρχὴ τῆς ἀφιέρωσης τῆς τρίτης ἐκδοσης τοῦ χάρτη (ἀρ. 4).

Ἐνὰ ἐκδοτικὸ ἐγχεῖρημα αὐτοῦ τοῦ μεγέθους δὲν θὰ μπορούσε νὰ περάσει ἀπαράτρητο καὶ ἡ ἀπουσία ἀντιτύπων τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκδοσης καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία ἀναφορῶν σὲ αὐτὴν παραμένουν ἀναμφισβήτητα αἰνιγματικές. Μιὰ πιθανὴ ἐρμηνεία τους θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ τραβήχτηκαν ἐλάχιστα ἀντίτυπα, δοκιμαστικά, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφτασε στὰ χέρια τοῦ ἐκδότη Johannes Oporin τῆς Βασιλείας, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσίευσε τὸ ἔργο (βλ. ἀρ. 3, 4). Στὸ μοναδικὸ πλήρες σωζόμενο ἀντίτυπο τῆς τρίτης ἐκδοσης τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Oporin (βλ. ἀρ. 4) ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ἀρχικὴ προσφώνηση τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη, ἡ ὁποία ὑπογράφεται στὴ Ρώμη, In Templo Boni Eventus, Μάιος 1540. Ἔως τώρα ἡ χρονολογία αὐτὴ (Μάιος 1540) θεωρεῖτο ὅτι ἀναφέρεται στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ ἔργου καὶ ὅχι στὴν ἐκτύπωσή του, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ Boni Eventus θεωρεῖτο, ἔως τώρα, ὡς ἡ διεύθυνση τῆς κατοικίας τοῦ Σοφιανοῦ στὴ Ρώμη. Ὡστόσο πρόκειται γιὰ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Antonio Blado, ἐπίσημου τυπογράφου τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ σῆμα αὐτὸ ἐμφανίζεται καὶ στὴν ἐκδοσὴ τῆς *Ποικίλης Ἱστορίας* τοῦ Κλαύδιου Αἰλειανοῦ (Ρώμη 1545). Ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Blado ἦταν αὐτὸς ποὺ προσκάλεσε τὸν Σοφιανὸ στὴν Ρώμη καὶ τοῦ παρήγγειλε τὸν σχεδιασμὸ τῶν ἐλληνικῶν στοιχείων. Ἡ δικαστικὴ διένεξη μεταξὺ τοῦ Σοφιανοῦ καὶ τοῦ Blado καὶ ἡ παρακράτηση τυπογραφικοῦ ὑλικοῦ ἕως τὰ 1551⁵⁷ δικαιολογεῖ τὴν ἐπανεκδοσὴ τοῦ ἔργου στὴ Ρώμη, in Templo Boni Eventus, στὰ 1552 (βλ. ἀρ. 10). Τὸ πλέον πιθανὸ εἶναι νὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐπανεκδοσὴ αὐτὴ οἱ ἴδιες τυπογραφικὲς πλάκες. Ἐὰν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεσις αὐτή, τότε οἱ διαστάσεις καὶ ἡ τεχνικὴ χάραξης τῶν δύο ἔργων ταυτίζονται.

τοῦ Gesner στὸν Vadianus, 7 Ἀπριλίου 1543. Βλ. Emil Arbenz (ἐπιμ.), *Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen*, 7 τόμοι, St. Gallen 1881-1913, ἐπιστολὴ ἀρ. 1285. Βλ. ἐπίσης B. R. Jenny, «Arlenius in Basel», *Baseler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 64 (1964), σ. 16.

57. Βλ. Alberto Tinto, «Nuovo Contributo alla Storia della Tipographia greca a Roma nel Secolo XVI: Nicolo Sofiano», *Gutenbergjahrbuch* 40 (1965), 171-75.

ἀρ. 2. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis, a N. Sophiano iam aeditae. Hanc quoq' paginam, ac locorum nomina, quibus olim apud antiquos nuncupabantur, & quibus nunc appellantur, diligenti cura perquisita, continet, studiosis obnoxii, imprimi curauimus: ut inde eis non minus utilitatis, ac voluptatis, quam ex descriptione iam aedita, accedere possit. Atque hit recevit vocabulo interpretata nomina, numero simili quo etiam eaquae sunt in descriptionis tabula annotauimus: ut sine negotio & hic, & ibi inueniri queant.*

Μονόφυλλο χωρίς ἀναφορὰ χρόνου καὶ τόπου ἔκδοσης. Περιλαμβάνει ἕναν πίνακα ἀντιστοιχιῶν ἀρχαίων καὶ νέων τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδας. Τὸ ἔντυπο αὐτὸ ἀπογράφει 276 ἀρχαῖα τοπωνύμια τοῦ χάρτη μὲ τὶς σύγχρονες ἀντιστοιχίες τους, ἀλλὰ καὶ διάφορες λατινικὲς ἢ μεσαιωνικὲς ἔκδοχες τους. Τὰ νεότερα τοπωνύμια προέρχονται ἀπὸ χειρόγραφους ναυτικούς χάρτες τῆς ἐποχῆς. Ὁ πίνακας εἶναι ἀλφαβητικὸς καὶ ἡ παραπομπὴ στὸν χάρτη γίνεται μέσῳ ἀριθμῶν ποὺ ἐγγράφονται στὸν πίνακα καὶ στὸν χάρτη. Ὁ πίνακας πρέπει νὰ συνόδευε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, καθὼς ὁ Gesner δηλώνει ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοσις περιλάμβανε τὰ ἀρχαῖα καὶ νέα τοπωνύμια,⁵⁸ οἱ πορτολάνοι χάρτες ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ ὡς μία ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ ἔργου, ἐνῶ οἱ ἀριθμητικὲς παραπομπὲς ὑπάρχουν σὲ ὅλες τὶς σωζόμενες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου σὲ τέσσερα ἢ ὀκτὼ φύλλα (ἀρ. 4, 10 καὶ 21). Ὁ πίνακας σώζεται σὲ περισσότερα ἀντίτυπα, ποὺ συνόδευαν τὶς διαδοχικὲς ἐπανεκδόσεις τοῦ χάρτη (βλ. ἀρ. 6 καὶ 19).⁵⁹

Ὡς παράδειγμα παρατίθενται τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ Α:

Abdera	Polystylo.	87
Abea	Calamata.	48
Acheron	Phanar. Glycys portus.	23
Adrianopolis	Andrianopoli. Odrysus. Trimontium. Philippupolis. Uschodonia.	97
Acritas	Capo gallo.	44
Aedessa	Vodena. Mogloena.	78
Aegeum Mare	Arcipelago.	
Aegialia	Cecerigo. Anticythuria. Aepla. Aegila.	25
Aegiala	Hyali.	55
Aegina	Laegina. Oenona.	27

58. «... cum nominibus locorum antiquis et recentioribus...». Konrad Gesner, *Bibliotheca Universalis* (ἔδω, σσμ. 35), σ. 523.

59. Paris, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, fonds Dupuy, tome 728, fol. 183.

Aenos	<i>Aeno. Apsynthus. Poltyombria.</i>	90
Alicarnassus	<i>Mesi. Isthmus.</i>	22
Alpheus.f.	<i>Rophea.</i>	41
Ampracius.s.	<i>G. delarta.</i>	
Ampracia	<i>Arta.</i>	25
Amorgos	<i>Amurgo. Pancale. Psychia. Amorgium. Amorga. Carcesia.</i>	54
Amphimales.s.	<i>G. della Suda.</i>	84
Amphipolis	<i>Chrysopoli. Nouem viae. Myrica. Eion. Crademna. Anadraemos.</i>	83
Anaphe	<i>Namphio. Meblarius. Hippuris.</i>	61
Anactorium	<i>Vonizza.</i>	26
Anchialus	<i>Anchialo.</i>	99
Andros	<i>Andro.</i>	32
Antander	<i>Sancto Dimitri. Antandrus.</i>	16
Antigonia	<i>Croia.</i>	18
Antiphellus	<i>Antiphelo.</i>	29
Apamia	<i>Apamia.</i>	8
Aperrae	<i>Phinica.</i>	30
Apollonia	<i>Apolline. Gylacia.</i>	15
Apri	<i>Apros. Theodosiopolis.</i>	94
Argolicus.s.	<i>G. de Neapoli.</i>	
Argos	<i>Argos. Apia. Phoronaica urbs. Aegialia. Hippobotum. Iasus. Dipsium.</i>	57
Argenum	<i>C. Stellaro.</i>	21
Asine	<i>Phaneromeni.</i>	45
Assum	<i>Sancti quaranta.</i>	16
Astypalea	<i>Stampalia. Pyrra. Pylea. Deorum mensa.</i>	62
Atalanta	<i>Talandi.</i>	39
Athyras.f.	<i>Athyra.</i>	102
Athos.m.	<i>Monte Sancto. Athous.</i>	
Attalia	<i>Satalia. Agroina. Alloira.</i>	32
Aulon	<i>Velona. Aulona. Caulonia.</i>	16
Azylia	<i>Natolico. Alyzia.</i>	29
Athenae	<i>Satines. Athina.</i>	62
Asteria	<i>Didascalio. Asteris.</i>	16
Axius.f.	<i>Vardari.</i>	74

άρ. 3. [*Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, MDXXXIV*]

Μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν διαδρομὴ τοῦ χάρτη ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Ἑλβετία: Ὁ φλαμανδὸς ἐλληνιστὴς Arnout van Eynthouts, γνωστὸς ὡς Arnoldus Arlenius, ἦταν —τρόπον τινὰ— συνάδελφος τοῦ Σοφιανοῦ καθὼς ἐργάζοταν στὴν Βενετία ὡς βιβλιοθηκάρχιος τοῦ Don Diego Hurtado de Mendoza, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σοφιανὸς πραγματοποίησε τὸ ταξίδι στὴν

Ἑλλάδα (Φεβρουάριος-Σεπτέμβριος 1543), προκειμένου νὰ συλλέξει ἑλληνικά χειρόγραφα. Ταυτόχρονα, ὁ Arlenius δροῦσε ὡς μεσίτης γιὰ τοὺς ἐκδότες τῆς Βασιλείας, τοὺς ὁποίους πληροφοροῦσε γιὰ χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἰταλία.⁶⁰ Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1543 ὁ Arlenius ἔφερε ἓνα ἀντίτυπο τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ (ἀρ. 1) στὸν ἐκδότη Johannes Oporin τῆς Βασιλείας, ὁ ὁποῖος προγραμματίσκει τὴν νέα ἐκδοση τοῦ χάρτη γιὰ τὸ ἴδιο ἔτος (1543).⁶¹ Ἡ ἐκδοση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε τὸ 1544, ἀφοῦ τὸν Δεκέμβριο αὐτοῦ τοῦ ἔτους (1544) ἐστάλη ἀντίτυπο τοῦ χάρτη στὸν Joachim Vadianus.⁶² Τὸ γεγονός τῆς ἐκδοσης τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Oporin στὰ 1544 ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Gesner. Στὴν *Bibliotheca Universalis* (1545) ἀναφέρει ὅτι ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ τυπώθηκε πρῶτα στὴν Ρώμη καὶ ὕστερα στὴν Βασιλεία ἀπὸ τὸν Johannes Oporin «τὸν προηγούμενο χρόνο» (= 1544).⁶³

Ὁ χάρτης ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Oporin τὸ ἐπόμενο ἔτος (1545, βλ. ἀρ. 4). Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση, ὅποτε ἡ περιγραφὴ τῆς ἐκδοσης τοῦ 1545 ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1544.

ἀρ. 4. *Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, 1545.*
(βλ. εἰκόνα 1)

Ἡ μεγάλη ζήτησις τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ πρέπει νὰ ὀδήγησε στὴν ἄμεση ἐπανεκδόσή του. Ὅπως τὰ ἀντίτυπα τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ Oporin (1544) ἔτσι καὶ τὰ ἀντίτυπα τῆς ἐπανεκδοσης τοῦ 1545 θεωροῦνταν χαμένα. Στὰ 1975, ὁ Ernst Meyer ἐντόπισε ἓνα ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσης τοῦ 1545 στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, δεμένο στὸν τόμο τοῦ N. Gerbels *In descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio* (1545, βλ. ἐδῶ τὸ ἐπόμενο λῆμμα).⁶⁴ Τὸ βιβλίον καὶ ὁ χάρτης προέρχονταν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ

60. Βλ. B. R. Jenny, «Arlenius in Basel» (ἐδῶ, σμ. 56), σ. 16-17.

61. «...que omnia hac estate ab Oporino Basiliae excudentur...», ἐπιστολὴ τοῦ Gesner στὸν Vadianus, 7 Ἀπριλίου 1543. Βλ. Emil Arbenz (ed.), *Vadianische Briefsammlung* (ἐδῶ, σμ. 56).

62. Ἐνα ἀντίτυπο τῆς νέας ἐκδοσης ἀπεστάλη ἀπὸ τὸν Oporin στὸν Vadianus στίς 8 Δεκεμβρίου 1544. Βλ. *Vadianische Briefsammlung* (ἐδῶ, σμ. 56), ἐπιστολὴ ἀρ. 1373.

63. Konrad Gesner, *Bibliotheca Universalis* (ἐδῶ, σμ. 35), σ. 523.

64. Βλ. Frank Hieronymus, *Basler Buchillustration* (ἐδῶ, σμ. 53) καὶ τοῦ ἰδίου, *Griechischer Geist aus Basler Pressen* (ἐδῶ, σμ. 53). Peter H. Meurer, *Fontes Cartographici Orteliani* (ἐδῶ, σμ. 53), σ. 241-42.

Κωνσταντίνου Σάθα, την οποία αγόρασε η ΕΒΕ στα 1909. Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί ο Σάθας δίνει σωστές βιβλιογραφικές πληροφορίες για την έκδοση του χάρτη στην *Νεοελληνική Φιλολογία* του.⁶⁵ Το αντίτυπο της ΕΒΕ εξαφανίστηκε άμέσως μετά την ανακάλυψή του, ενώ ένα δεύτερο κολοβό αντίτυπο που φυλάσσεται στην Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου στην Ουάσιγκτον από τα 1958, αν και καταγεγραμμένο, δεν είχε προσελκύσει την προσοχή των μελετητών του χάρτη του Σοφianoῦ.⁶⁶ Προσφάτως, ένα νέο αντίτυπο εμφανίστηκε σε δημοπρασία του οίκου Sotheby's.⁶⁷

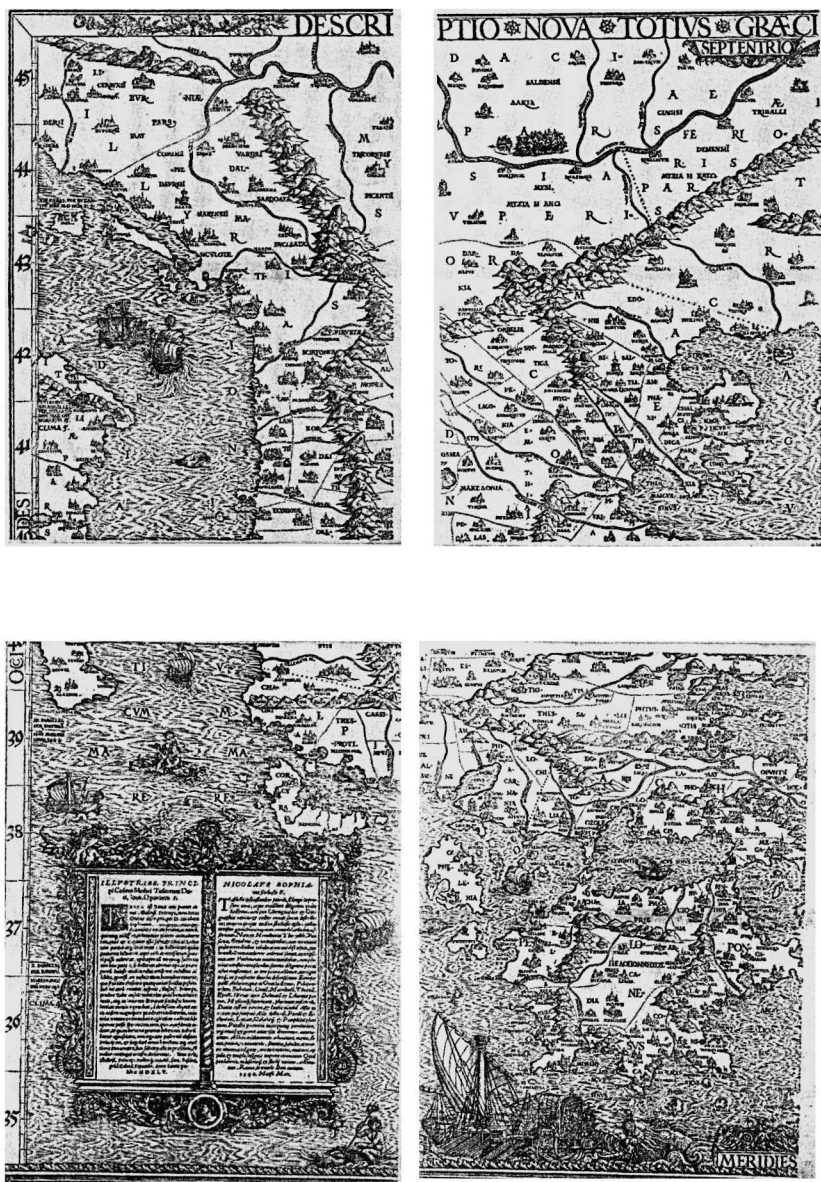
Ο χάρτης είναι ξυλογραφία, σε όκτω φύλλα διαστάσεων 280 x 380 χιλ. το καθένα. Περιλαμβάνει σε δύο πλάκες, στην κάτω άριστερή πλευρά του, την αφιέρωση του Johannes Oporin στον Cosimo de' Medici (όπου αναφέρεται στην πρώτη έκδοση της Ρώμης και στην μεγάλη χρησιμότητα του χάρτη)⁶⁸ καθώς και το πλήρες κείμενο της προσφωνήσης του Σοφianoῦ προς τον αναγνώστη, από την πρώτη έκδοση του έργου, χρονολογημένη τον Μάιο του 1540 στη Ρώμη: «*Nicolaus Sophianus studiosis S[alutem]. Tabella ipsa ostendere poterit, si longe impensiori cura, atque exactiori diligentia quam hactenus, eam pro Chorographiae et Geographiae ratione et ordine conati sumus describere: ut opera quoque nostra studiosis ipsis (quibus mirifice gratificari cupimus) nonnihil utilitatis afferrentur. Nam ex Herodoto et Thucidide, Pausania, Strabone, et recentioribus, tam maritimis quam terrestribus tabulis accurate descriptis, quae in nostram rem conducere arbitrati sumus, excerptimus. tum Ptolemaeum minime mendosum, cum pluribus vetustis exemplaribus summa diligentia pro viribus conferentes, ac non pauca addentes, corrigentesque, eo praesertim duce hic*

65. *Νεοελληνική Φιλολογία* (Αθήνα 1868), σ. 142.

66. Library of Congress, G2000. 45 1545 Vault. Bl. Walter W. Ristow, *A la Carte: Selected Papers on Maps and Atlases*, Ουάσιγκτον, DC, 1972, σ. 57. Σύμφωνα με τον Harold M. Leich, επιμελητή των ευρωπαϊκών συλλογών της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου, το αντίτυπο του χάρτη ήταν συσταχμένο στην έκδοση του N. Gerbel, *In descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio* (1545) και αποτελούσε μέρος της συλλογής έννεα ατλάντων του 16ου αιώνα του Melville Eastham. Το αντίτυπο του Gerbel φέρει το κτητορικό σήμα του αυστριακού συλλέκτη Ferdinand Hoffmann.

67. Bl. Sotheby's. *Natural History, Travel, Atlases and Maps*, Λονδίνο, 18 Νοεμβρίου 2004, lot. 219.

68. «*Illustriss. Principi Cosmo Medici Tuscorum Duci, Joan. Oporinus S. Edita est Romae ante paucos annos, Illustriss. Princeps, nova totius Graeciae descriptio, per D. Nicolaum Sophianum, cuius quum amicus quidam nobis copiam faceret, ac omnib. Quicunq... Basileae, prid. Calend. Septembr. Anno Salutis publicae MCXLV.*»

Εικόνα 1

descriptissimus. Europae quidem Achaïam, quae et Graecia dicitur, Peloponnesum, Euboeam, Cretam, Macedoniam, Thraciam, Epirum, Illyriae vero Dalmatiam et Liburniae partem, Mysiamque superiorem, plurimum inferioris, Daciae iustam partem, et Italiae nonnihil. Asiae verream quae oropriem Asia dicta est, Pontum et Bithyniam, Lyciam, Galatiaeque et Pamphiliae plurimam. Punctis praeterea unamquamque provinciam, regionesque et gentes universas derimentes, annotatiomus. Ad haec insulas omnes adiacentes, maria, sinus, portus, promontoria, flumina, paludes, et montes memoratu dignos, nec non nemora, civitates, oppida, et templa insignia imprimi curavimus. Quod pro laboris, industriaeque et studii ratione, aestimatore. Romae, in templo Boni eventus. 1540. Mense Maio.

Ἡ ἐπανεκδόση τοῦ 1545 εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς «φορτωμένης» γερμανικῆς χαρακτηριστικῆς τῆς ἐποχῆς. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον (ὄροσειρές, δάση καὶ θάλασσες) ἀποδίδονται μὲ κάθε λεπτομέρεια, ἐνῶ πλοῖα, τέρατα καὶ μυθολογικὰ σκηνὰς γεμίζουν κάθε γωνιὰ τοῦ χάρτη. Τὴν διακόσμηση τοῦ χάρτη ἀνέλαβε ὁ ζωγράφος Heinrich Vogther ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο, ἐνῶ τὴν χάραξιν ἀνέλαβε ὁ χαράκτης Christoph Schweicker ἐπίσης ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο. Τὸ ἔργο περιλαμβάνει ἀνάμεσα στὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Oporin, τὸν Ἀρίωνα μὲ τὸ δελφίνι. Περιλαμβάνει ἀκόμη ὀρισμένους χαρτογραφικὰς βελτιώσεις, ὡς πρὸς τὴν προηγούμενη ἔκδοσιν τῆς Ρώμης (ἀρ. 1), ὅπως τὶς συγκριτικὰς κλίμακες ἀρχαίων καὶ νέων μονάδων μέτρησης μήκους (ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στάδια καὶ γαλλικά, γερμανικά καὶ ἰταλικά μίλια), ποὺ ἐπεξεργάσθηκε ὁ μαθηματικὸς Christman Herlin ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο, ὑπογεγραμμένη CH καὶ χρονολογημένη 1544.⁶⁹

Στὴν ἔκδοσιν τοῦ χάρτη ἔχει διορθωθεῖ ἡ δυτικὴ ἀκτογραμμὴ τῆς Ζακύνθου, διόρθωση ποὺ υἱοθετήθηκε καὶ στὴν ἐπόμενη ἔκδοσιν τοῦ ἔργου (Romae in templo Boni eventus, 1552, βλ. ἀρ. 10).

ἀρ. 5. *Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio. In qua docetur, quem fructum, quamque voluptatem allatura sit haec pictura studiosis, si diligenter eam cum Historicorum, Poëtarum, Geographorumque scriptis contulerint. Eiusdem de situ, nominibus & regionibus Graeciae perbrevis in picturam Sophiani introductio. Item, Celebrium aliquot*

69. Βλ. Frank Hieronymus, *Griechischer Geist aus Basler Pressen* (ἔδω, σελ. 53), GG 292, καὶ τοῦ Ἰδίου, *Basler Buchillustration* (ἔδω, σελ. 53), σ. 547.

urbium descriptiones. Eiusdem Gerbelij canon, quomodo, & in quot partes Picturae huius longitudo partienda sit... Regionum, montium, fluviorum, insularum, urbium, locorumque omnium in Pictura nominatorum Index. Basileae, [Johannes Oporin, 1545].

Ἡ ἐπανεκδόση τοῦ χάρτη τοῦ 1545 συνοδεύετο ἀπὸ τὴν ἔκδοση μιᾶς «Εἰσαγωγῆς» στὸ ἔργο, ποὺ παρήγγειλε ὁ Oporin στὸν λουθηριανὸ ἑλληνιστὴ Nicolaus Gerbel (1485-1560), μαθητὴ τοῦ Ἑρασμίου καὶ ἐκδότῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης.⁷⁰ Ἡ «Εἰσαγωγή» αὐτὴ εἶναι ἓνας ξεχωριστὸς τόμος 90 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει μιὰ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Στὸν τόμο προτάσσονται ὀρισμένες εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τίς λόγιες χρήσεις τοῦ ἔργου, ἐνῶ ἡ περιγραφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ὀργανωμένη σὲ κεφάλαια, τὸ καθένα ἀφιερωμένο σὲ μιὰ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλη ἢ βασιλείο. Στὴν ἀρχὴ τῶν περισσοτέρων κεφαλαίων περιλαμβάνεται μιὰ εἰκόνα τῆς ἐν λόγω περιοχῆς. Πρόκειται γιὰ 21 συνολικὰ ξυλογραφίες, 80 x 125 χιλ. ἡ κάθε μία, χαραγμένες ἀπὸ τὸν Christoph Schweicker: Tarentum, Athenae, Thebae, Megara, Delphi, Amphissa, Calydon, Actium, Argos Amphiloichium, Dodona, Thessalonice, Tempe, Larissa, Lamia, Corinthus, Argos, Lacedaemon, Messene, Olympia, Pellene καὶ Megalopolis. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (ὅπως ἡ Ἀθήνα καὶ τὰ Τέμπη), οἱ ξυλογραφίες τοῦ Meister Christoph εἶναι παραλλαγές ἀπεικονίσεων εὐρωπαϊκῶν πόλεων.

Ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel ὁλοκληρώνεται ἀπὸ ἓνα ἀλφαριθμητικὸ εὗρητήριο τῶν 2.000 περίπου τοπωνυμίων ποὺ ἐγγράφονται στὸν χάρτη μὲ τίς γεωγραφικὲς τοὺς συντεταγμένες, καθὼς καὶ μὲ τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γραμμένα ἀπὸ τοὺς Leon Marsus, L. Faber Phan, Faustus Sabaeus καὶ Faustinus Buturinus Veronensis.⁷¹ Δὲν εἶναι σαφὲς ὁ βαθμὸς

70. Ὁ Nicolaus Gerbel ἢ Gerbelius γεννήθηκε στὸ Pforzheim, περὶ τὰ 1485 καὶ πέθανε στὸ Στρασβούργο τὸ 1560. Ἦταν ἑλληνιστὴς, νομικὸς καὶ ἱστορικὸς καὶ ἐνθερμος ὁπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης. Μαθητὴς τοῦ Ἑρασμίου, δημοσίευσε, μετὰξὺ ἄλλων, τὴν Καινὴ Διαθήκη στὰ ἑλληνικά (Hagenau, Thomas Anshelm, 1521). Γιὰ τὸν N. Gerbel, βλ. Auguste-Frédéric Liebrich, Université de France, *Faculté de théologie protestante de Strasbourg. Nicolas Gerbel, jurisconsulte-théologien du temps de la Réformation, thèse présentée, ... pour obtenir le grade de bachelier*, Στρασβούργο, Vve Berger-Levrault, 1857. Adolf Büchle, *Der Humanist Nikolaus Gerbel aus Pforzheim*, Durlach 1886.

71. Ὁ Σοφιανὸς συνάντησε πιθανότατα τὸν Fausto Sabeo (περὶ τὰ 1475-1559) κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του στὸ γυμνάσιο τοῦ Κυριναλίου, ὅταν ὁ Sabeo ἐργαζόταν

συμμετοχής τοῦ Σοφιανοῦ στὸ ἐγχείρημα, μολονότι ὁ Gerbel ἀναφέρεται στὸν συμβουλευτικό του ρόλο.⁷²

ἄρ. 6. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis, a N. Sophiano iam aeditae. Hanc quoq' paginam, ac locorum nomina, quibus olim apud antiquos nuncupabantur, & quibus nunc appellantur, diligenti cura perquisita, continet, studiosis obnoxii, imprimi curauimus: ut inde eis non minus utilitatis, ac voluptatis, quam ex descriptione iam aedita, accedere possit. Atque hit recevit vocabulo interpretata nomina, numero simili quo etiam eaque sunt in descriptionis tabula annotauimus: ut sine negotio & hic, & ibi inueniri queant.*

Πρόκειται γιὰ ἐπανεκδόση τοῦ πίνακα ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν (ἄρ. 2). Περιλαμβάνει τὸν ἴδιο ἀριθμὸ τοπωνυμίων (276) μὲ τὶς ἀριθμητικὲς τους παραπομπὲς στὸν χάρτη. Δύο διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τοῦ πίνακα ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ, ποὺ περιλαμβάνουν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ λημμάτων, ἀλλὰ καθὼς διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους περιλαμβάνουν, ἢ μὲν πρώτη μόνον τὸν πίνακα τῶν τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν, ἐνῶ ἡ δευτέρα (περισσότερο μακρόστενη), καὶ τὰ τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Σοφιανὸ (βλ. ἄρ. 5). Ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἐκδοχῆς φυλάσσεται στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κογκρέσου στὴν Οὐάσινγκτον,⁷³ καὶ τῆς δευτέρας στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος,⁷⁴ ἀμφότερα ἀναδιπλούμενα καὶ συσταχωμένα στὴν ἐκδόση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel τοῦ 1545. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ πίνακας μὲ τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα τυπώθηκε προκειμένου νὰ συνοδεύσει τὴν ἐκδόση τοῦ χάρτη τοῦ 1544, ποὺ κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὴν δημοσίευσή τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ ἐκδόση χωρὶς τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα συνόδευε τὴν ἐκδόση τοῦ χάρτη τοῦ 1545.

στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω τοὺς ἐνδεχόμενους δεσμούς τοῦ Σοφιανοῦ μὲ τοὺς συντάκτες τῶν ἄλλων τριῶν ἐπιγραμμάτων.

72. «Caeterum de inenarrabili utilitate historiae, de divino Nicolai Sophiani consilio, de me quoque, quae necessaria credebam, haec praefari volui.» N. Gerbel, *In descriptionem Graeciae Sophiani*, σ. 8.

73. Library of Congress (G 2000 G 45).

74. EBE, Βιβλιοθήκη Σάθρα, 982.

άρ. 7. *Totius Graeciae Descriptio / 'Απάσης 'Ελλάδος Περιγραφή, Venetiae, Giovanni Andrea Vavassore, M.DXXXV.*

Τὴν ἴδια χρονιὰ ποὺ πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνατύπωση τοῦ χάρτη στὴν Βασιλεία (1545), κυκλοφορεῖ στὴν Βενετία μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ χάρτη, ἀπὸ τὸν Giovanni Andrea Vavassore, τὸν ἐπονομαζόμενο Vagagnino.⁷⁵ Πρόκειται γιὰ μιὰ πιὸ χρηστική, ἐκλαϊκευτικὴ χαλκογραφημένη ἔκδοση σὲ δύο μόνο φύλλα διαστάσεων 285 x 410 χιλιοστὰ τὸ καθένα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατὰ τὸ ἥμισυ σμίκρυνση τοῦ χάρτη (συνολικὲς διαστάσεις 565 x 410 χιλ.). Ὁ χάρτης φέρει τίτλο στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικά, καθὼς καὶ κλίμακα ἰταλικῶν μιλίων (140 ἰταλικά μίλια ἀντιστοιχοῦν σὲ 60 χιλ.) καὶ ἑλληνικῶν σταδίων. Ὁ Vavassore στὴν προσφωνήσῃ του πρὸς τὸν ἀναγνώστη ποὺ βρίσκεται σὲ ἓνα ξετυλιγμένο εἰλητάριο στὸ κάτω καὶ ἀριστερὸ μέρος τοῦ χάρτη («Ioannes Andreas Vavassorius Vadagninus Lectori s.») ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ χάρτης εἶναι ἔργο τοῦ Ν. Σοφισανοῦ. Ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις ἔχουν διατηρηθεῖ τὰ περισσότερα στοιχεῖα, ἀκόμη καὶ ἡ διπλὴ (ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ) ἐκφορὰ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων περιοχῶν καὶ θαλασσῶν), ὥστόσο λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου ἔχουν ἀπαλειφθεῖ οἱ βινιέτες τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, καθὼς καὶ οἱ διάφορες ἀναπαραστάσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἡ ἔκδοση τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Vavassore πρέπει νὰ στηρίχθηκε σὲ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τῆς Ρώμης (1540, ἀρ. 1) καθὼς δὲν περιλαμβάνει τὶς βελτιώσεις τοῦ Oporin (ἀρ. 4) ὅπως τὴν διόρθωση τῆς ἀκτογραμμῆς τῆς Ζακύνθου ἢ τὴν τετραπλὴ κλίμακα.

άρ. 8. *Nicolai Gerbelij Phorcensis pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani libri VII, Nicolai Gerbelij Phorcensis, pro declaratione picturae siue descriptionis Graeciae Sophiani, libri septem: Quae uero singulis libris tractentur, statim post nuncupatoriam epistolam ad clarissimos heroas Do. Wilhelmum & Othonem, comites ab Eberstein, proprio elencho indicabitur..., Basiliae, Johannes Oporin, 1550.*

Ἡ ἔκδοση τοῦ χάρτη καὶ τῶν ἐξαρτημάτων του στὴ Βασιλεία (1545, ἀρ. 4, 5 καὶ 6) φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε μεγάλη ἐπιτυχία. Ὁ Johannes Oporin παρήγγειλε στὸν Nicolaus Gerbel ἓναν νέο, πληρέστερο καὶ ἀναλυτικότερο εἰσαγωγικὸ σχολιασμὸ τοῦ χάρτη. Τὸ ἔργο κυκλοφόρησε στὰ 1550. Πρὸ-

75. Βλ. Zacharakis, 1992 (ἔδω, σημ. 54), 2348.

κειται για έναν τόμο 300 σελίδων, για μια αναλυτική ιστορική γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδας. Η έκδοση του 1545 έχει ενισχυθεί με θεματικά κεφάλαια, αφιερωμένα στις θάλασσες, στους κόλπους, τα ὄρη, τους ποταμούς, τις φυλές, τις γλώσσες, τα ἔθνη και τὰ ἔθιμα τῆς αρχαίας Ελλάδας. Ἐνδιαφέρουσα προσθήκη στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel ἀποτελοῦν οἱ αναλυτικὲς ὁδηγίες γιὰ τὸν χρωματισμὸ τοῦ χάρτη.⁷⁶ Τὰ ὄρια τῶν ἐπαρχιῶν με κόκκινο ἢ μαβὶ (sububro, violaceo), ἀνάλογα με τὴν ἐρῶρχησή τους στὴ διοικητικὴ δομὴ, τὴν θάλασσα με θαλασσὶ (caeruleo), τὰ βουνὰ νὰ ἀφεθοῦν λευκὰ καὶ τὰ ποτάμια με γαλάζιο (veneto), τὰ δάση «ὅπως ἀποφασισθεῖ» καὶ οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά με βιολετὶ (ferrugineus color).

Ἡ νέα έκδοση δὲν εἶναι εἰκονογραφημένη. Περιλαμβάνει μόνον στίς σελίδες 25 καὶ 38 δύο μνημονικὰ χαρτογραφικὰ γραφήματα ποὺ σχετίζονται με τὸ σχῆμα τῆς κεντρικῆς Ελλάδας καὶ τῆς Μακεδονίας. Ἡ έκδοση περιλαμβάνει μιὰ ἐκτενὴ εἰσαγωγικὴ ἐλεγεία ποὺ συνέθεσε ὁ οὐμανιστὴς Abraham Loescherius, μεταφραστὴς τοῦ Παυσανία (Βασιλεία, Johannes Oporin, 1550).

ἀρ. 9. ?[*Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, 1550.*]

Ἡ νέα «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel (ἀρ. 8) συνόδευε, ἐνδεχομένως, μιὰν ἐπανεκδοση τοῦ χάρτη. Ἡ ἐπανεκδοση αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν πανομοιότυπη με ἐκείνη τοῦ 1545 (ἀρ. 4), νὰ πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀνατύπωση στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἴδιες ξύλινες μῆτρες.⁷⁷ Παράλληλα, ὁ Johannes Oporin παρήγγειλε στὸν Christoph Schweicker καὶ νέες εἰκόνες τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Οἱ εἰκόνες ἦταν ἑτοιμὲς στὰ 1547.⁷⁸ Καθὼς ἡ έκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel δὲν εἶναι εἰκονογραφημένη, οἱ εἰκόνες πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν τυπωμένες σὲ ξεχωριστὸ φύλλο (ἢ φύλλα) ποὺ συνόδευε τὸν χάρτη. Ἡ παρουσία τῆς ἄνω πλευρᾶς ἐνὸς πλαισίου στὸ κάτω μέρος τῶν δύο σωζόμενων ἀντιτύπων τοῦ χάρτη με χρονολογία ἐκδοσης 1545 (ἀρ. 4) ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὰ δύο ἀντίτυπα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνατύπωση τοῦ 1550. Στὴν περίπτωσή ποὺ ἰσχύει ἡ ὑπόθεσή μας, ἡ ἀνατύπωση τοῦ 1550 ἔφερε τὴν χρονολογία 1545.

76. N. Gerbel, *Pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani*, σ. 8-9.

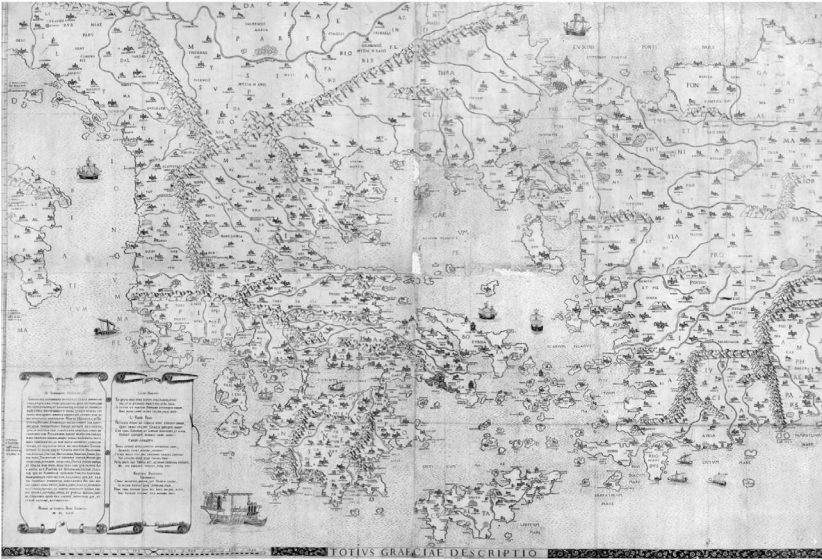
77. Bl. Hieronymus, *Basler Buchillustration* (ἐδῶ, σμ. 53), σ. 542.

78. Bl. Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἐδῶ, σμ. 3), σ. 496.

άρ. 10. *Totius Graeciae descriptio. Romae in templo Boni Eventus (=Antonio Blado), M.D.LII (1552).*

(βλ. εικόνα 2)

Στὰ 1552 κυκλοφορεῖ στὴ Ρώμη μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ χάρτη ἐνδεχομένως ἀπὸ τὸν Antonio Blado («*Romae, in templo Boni Eventus. M.D.LII*»), μιὰ κομψή χαλκογραφία σὲ τέσσερα φύλλα, συνολικῶν διαστάσεων 1000 x 735 χιλ. Ἡ νέα ἔκδοση ἐνδέχεται νὰ ἀποτελεῖ πρωτοβουλία τοῦ Antonio Blado, καθὼς τὸ τυπογραφικὸ σῆμα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση. Σὲ δύο ἀνοικτὰ εἰλητάρια στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τοῦ χάρτη, παρατίθεται αὐτούσιο τὸ κείμενο τῆς προσφώνησης τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη, ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1545 μὲ μόνη ἀλλαγὴ ἐκείνη τῆς ἡμερομηνίας (βλ. ἀρ. 4) καὶ τὰ τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Σοφιανό.⁷⁹

Εἰκόνα 2

79. Leon Marsus: En quota pars orbis, donum spectabile, lucet / Hic, ut in aethero menstrua luna polo. / Si totum ut partem, Sophiane, effinixeris orbem, / Pars modo lunae instar lucida, solis erit. L. Faber Phan.: Nicoleos Asiam his chartis nunc explicat omnem, / Queis debet pulchri Graecia quicquid habet. / Cum vero Europam et

Καθώς ἡ ἔκδοσις δὲν περιλαμβάνει τὶς χαρτογραφικὰς βελτιώσεις τῶν ἐκδόσεων τοῦ Oporin (τὶς συγκριτικὰς κλίμακες ἀρχαίων καὶ νέων μονάδων μέτρησης μήκους), ἐνδέχεται νὰ ἀποτελεῖ ἀπλὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Ρώμης (1540), δηλαδὴ νὰ τυπώθηκε ἀπὸ τὶς ἴδιες πλάκες. Ἡ ὑπόθεσις αὕτῃ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν χάρτη τοῦ 1552 διακρίνεται μιὰ διόρθωσις, στὴν δυτικὴ ἀκτογραμμὴ τῆς Ζακύνθου, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ὀρθότερο περίγραμμα τοῦ νησιοῦ, ὅπως προτάθηκε στὴν ἔκδοσις τοῦ Oporin (Βασιλεία, 1545, βλ. ἀρ. 4), διόρθωσις ποὺ δὲν ἀκολουθήθηκε στὴν ἔκδοσις τοῦ Vavassore. Στὴν περίπτωσις αὕτῃ ἡ πρώτη χαμένη ἔκδοσις τοῦ χάρτη (ἀρ. 1) ἦταν χαλκογραφία σὲ τέσσερα φύλλα καὶ τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα ἀντικατέστησαν στὴν ἔκδοσις τοῦ 1552 τὸ κείμενο τῆς ἀφιέρωσης τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

Ὁ χάρτης σώζεται σὲ τρία ἀντίτυπα, ἓνα στὴ συλλογὴ Beans (πρώην συλλογὴ Gottha), στὴν Bibliothèque Nationale de France⁸⁰ καὶ στὴν British Library.⁸¹ Ἐξ αὐτῶν, μόνον τὸ τελευταῖο ἀντίτυπο εἶναι πλῆρες.⁸²

ἀρ. 11. ?[*Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, 1554.*]

Ὁ Robert Karrow, στηριζόμενος σὲ παλαιότερες πηγές, πιθανολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς νέας ἀνατύπωσης τοῦ χάρτη ἀρ. 4 στὰ 1554.⁸³

Libyam describet et astra, / debebit quicquid maximus orbis habet. Faust. Sabaeus: Terra potens armis, virtute potentior omni, / ingeniis dives, moribus, imperio, / Cui par nulla fuit, nec erit, nunc Graecia languet / Tam spoliata bonis quam viduata viris. / Picta brevi hac tabula est quoniam generosa recessit. / Ne sub barbarie viveret, orbe suo. Faustus Buturinus Veronensis: Omnia mutantur, mutata est Graecia solers, / in faciem redigis quam, Sophiane, suam; / nunc vera effigies, quam nec Jovis ira, nec aestus, / nec poterit posthac ulla aboleredies.

80. Cartes et Plans Ge 20179.

81. Maps, 200/57.

82. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique* (ἑδῶ, σσμ. 3), σ. 176, ἀρ. 246, Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἑδῶ, σσμ. 3), σ. 496, ἀρ. 71/1.4. Βλ. ἐπίσης R. V. Tooley, «Maps in Italian Atlases of the Sixteenth Century, being a Comparative list of the Italian Maps issued by Lafreri, Forlani, Duchetti, Bertelli and others, found in Atlases», *Imago Mundi* 3 (1939), 32, ἀρ. 278.

83. Karrow (ἑδῶ, σσμ. 3), σ. 497. Ἡ ὑπόθεσις στηρίζεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ Lasor Varea (Savonarola), *Universus terrarum orbis scriptorum calamo delineatus*, Πάδοβα 1723, I, σ. 466.

άρ. 12. *Graeciae chorographia. Franciscus Salamanca Lectori... praecipue ex Sophiano, cui totum quicq[uo]d hoc est, acceptum referendum est... Sebastianus a Regibus Clodiensis incidebat.*

Πρὸ τοῦ 1558, ὁ Βενετὸς Francesco Salamanca ἐξέδωσε στὴν Βενετία μίαν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Giovanni Andrea Vavassore (1545, ἀρ. 7). Ὁ χάρτης εἶναι σὲ δύο φύλλα καὶ ἔχει συνολικὲς διαστάσεις 617 x 408 χιλ. Τὸν χάρτη χάραξε ὁ Sebastianus a Regibus Clodiensis. Μολονότι πρόκειται γιὰ πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ἀναγνώστη ὁ Francesco Salamanca ἀναφέρεται στὸν Σοφιανὸ ὡς μίαν ἀπὸ τὲς κύριες πηγές του.⁸⁴

άρ. 13. *Totius Graeciae descriptio, Romae Vincentij Luchini aeries formis ad Peregrinum, 1558.*

Χαλκογραφία σὲ δύο φύλλα, 624 x 426 χιλ.⁸⁵ Πρόκειται γιὰ σμίκρυνση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Antonio Blado (άρ. 1 καὶ 10). Κυκλοφόρησε στὰ 1558 στὴν Πώμη ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ Vincenzo Luchini.

άρ. 14. *Graeciae chorographia. Da Venetia il di 9 di Maggio 1562... Paulo Forlani Veronese,*

Βασίζεται στὴν ἐκδόση τοῦ Salamanca (άρ. 12). Δύο χαλκογραφημένα φύλλα, 438 x 592 χιλ. Ἡ ἐκδόση ἀφιερώνεται ἀπὸ τὸν Paolo Forlani στὸν Thomasso Ravenna Franciscus, Guardiano τῆς Grande della Scola de S. Marco.⁸⁶

άρ. 15. *Totius Graeciae descriptio, Venetijs, 1564 Ferdinando Bertelli aeries formis.*

Στὰ 1564 κυκλοφορεῖ στὴν Βενετία μιὰ νέα ἐκδόση τοῦ χάρτη, σὲ δύο φύλλα διαστάσεων 624 x 395 χιλ., χαλκογραφημένη ἀπὸ τὸν Domenico Zenoni. Ἐκδότης ὁ Fernando Bertelli.⁸⁷

84. Tooley (ἐδῶ, σημ. 82), ἀρ. 284. Karrow, 71/1.5. Zacharakis (ἐδῶ, σημ. 54), 2046.

85. Tooley ὁ.π., ἀρ. 279. Karrow, 71/1.6. Zacharakis, 1387.

86. Tooley ὁ.π., ἀρ. 285. Zacharakis, 1028.

87. Tooley ὁ.π., ἀρ. 286. Karrow, 71/1.7. Zacharakis, 226, πίνakas 35.

άρ. 16. *Totius Graeciae descriptio. Venetiis I.F. Camotii aeries formis ad signum Pyramidis MDLXVI.*

Δύο χαλκογραφημένα φύλλα, 630 x 400 χιλ., τυπωμένα στην Βενετία, στὰ 1566, ἀπὸ τὸν Giovanni Francesco Camocio.⁸⁸ Σὲ ὁρισμένα ἀντίτυπα τοῦ χάρτη ἀναγράφεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χαράκτη P[ao]lo Forlani Veroniensis.⁸⁹

άρ. 17. *Totius Graeciae descriptio, D. Bertelli aereis formis... 1569.*

Χαλκογραφία 620 x 390 χιλ., δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Donato Bertelli. Πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση τοῦ χάρτη ποὺ δημοσίευσε ὁ Fernando Bertelli πέντε χρόνια ἐνωρίτερα (βλ. ἀρ. 15). Ὁ Donato Bertelli ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Fernando. Συχνὰ χρησιμοποιοῦσαν τὶς ἴδιες χαλκογραφικὲς πλάκες, ἀλλάζοντας μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη.⁹⁰

άρ. 18. *Totius Graeciae descriptio. Romae, 1570 typis Antonis Lafreri.*

Τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ ἐπανεξέδωσε στὴ Ρώμη ὁ Antonio Lafreri στὰ 1570. Εἶναι χαλκογραφημένος καὶ οἱ διαστάσεις του εἶναι 620 x 390 χιλ. Συνοδεύονταν ἀπὸ μιὰ νέα ἐκδοση τοῦ πίνακα τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν (άρ. 19).⁹¹

άρ. 19. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis a N. Sophiano iam aeditae. Romae, typis A. Lafreri, 1570.*

Τὴν ἐκδοση τοῦ 1570 (άρ. 18) συνόδευε καὶ ἓνας νέος πίνακας ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν. Στὸν πίνακα αὐτὸν οἱ θέσεις τῶν το-

88. Tooley ὁ.π., ἀρ. 288. Karrow, 71/1.8. Zacharakis, 534.

89. Zacharakis, 1030.

90. Zacharakis, 195.

91. Anna Avraméa, «Une source méconnue. La liste des noms anciens et modernes de la Grèce par Giacomo Gastaldi», *Studia Balcanica* 10 (1975), σ. 175 σημείωση 2, δίνει τὸν ἀριθμὸ καταλόγου τοῦ χάρτη στὴν Bibliothèque Nationale de France: Rés. Ge DD 1140 (34, 35, 37, 57), fol. 62. Βλ. ἐπίσης Zacharakis, 1210.

πωνυμίων στὸν χάρτη ἐντοπίζονται βάσει τῶν γεωγραφικῶν τοὺς συντεταγμένων.⁹²

ἀρ. 20. *Graeciae chorographia. Franciscus Salamanca Lectori... Romae, Claudii Duchetti formis.*

Ἐπαναχάραξη τῆς ἔκδοσης τοῦ Salamanca (ἀρ. 12) ἀπὸ τὸν Claudio Duchetti. Ἡ ἔκδοση πρέπει νὰ παραγματοποιήθηκε μετὰ τὸ 1570.⁹³

ἀρ. 21. Ἑλλάς, *Graecia Sophiani. Abrahamo Ortelio descriptore.*

Στὰ 1579, ὁ Abraham Ortelius συμπεριέλαβε στὸ ἱστορικὸ παράρτημα τοῦ *Theatrum Orbis Terrarum*, τὸ *Parergon*, τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ. Εἶναι μιὰ χαλκογραφία διαστάσεων 350 x 500 χιλ. καὶ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ συνοπτικὴ ἱστορικὴ περιγραφὴ, ἣ ὁποία ἀναφέρεται στοὺς ποικίλους γεωγραφικοὺς ὁρισμοὺς τῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν σύντομὴ περιγραφὴ τῶν περιοχῶν ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μνεία ἀρχαίων πηγῶν ποὺ ὀρίζουν τὴν Ἑλλάδα ὡς «εὐρωπαϊκὴ» καὶ «ἀσιατικὴ».⁹⁴

Ὁ χάρτης περιλήφθηκε σὲ ὅλες τὲς διαδοχικὲς ἐκδόσεις τοῦ *Parergon* (25 ἐκδόσεις ἀνάμεσα στὰ 1579 καὶ τὰ 1624) καὶ υἱοθετήθηκε ἀπὸ μιὰ σειρὰ χαρτογράφων καὶ ἐκδοτῶν χαρτῶν τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὸν χάρτη ἐξέδωσε στὴν Ἀμβέρσα καὶ ὁ Ioducus Hondius (1618-1619), μὲ τίτλο Ἑλλάς, *Graecia Sophiani. Ex conatibus Geographicis Abrahami Ortelii Antuerpiensis. Anno 1596*. Ἀκολούθησαν ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν ἀρχαιοδίφη γεωγράφου καὶ χαρτογράφου Petrus Bertius στὸν ἱστορικὸ τοῦ ἁτλαντα *Theatrum Geographiae Veteris*, Lugduni Batavorum, 1618-1619. Ἀκολουθοῦν ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ τοὺς Ph. Cluverius (1624), J. Speed (1627, 1646), Henri le Roy (1636), J. Boisseau (1643), J. Jansonius (1651), G. Hornius (1654), C. Jollain (1668), Petrus Van der Aa (1699 -βλ. ἀρ. 24, καὶ 1729), H. Moll (1716) κ.ἄ.

92. Avraméa, ὁ.π., σ. 175 σημείωση 2. Karrow, (ἐδῶ, σημ. 3), 71/B.1, 498.

93. Ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. κατ. 26771 καὶ 26772.

94. Karrow, 71/1.9; Zacharakis, 1616.

άρ. 22. *Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Schroeterus, 1 Januar 1601.*

Στὰ 1601, οἱ κληρονόμοι τοῦ στὸκ τοῦ Oporin στὴ Βασιλεία ἀνατυπώνουν ἀπὸ τὴς ξύλινες μῆτρες τοῦ 1544 τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ. Εἶναι μιὰ ξυλογραφία σὲ ὀκτὼ φύλλα, συνολικῶν διαστάσεων 770 x 1115 χιλ. Στὴν ἐπανεκδόση αὐτῆς, ἡ ἀφιέρωση τοῦ Oporin στὸν Κόσμιος τῶν Μεδίκων καὶ ἡ προσφώνηση τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη (βλ. ἀρ. 4) ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ ἀφιέρωση στὸν σημαίνοντα ἀρχαιοδίφη καὶ πολιτικὸ τῆς Βασιλείας Andreas Ryffio καὶ μιὰ περιγραφὴ τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ Iacobus Grasserus. Τὴν ἐκτύπωση ἀνέλαβε ὁ Johannes Schroeterus. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χάρτης τυπώθηκε τὴν πρώτη μέρα τοῦ 17ου αἰῶνα (1ῃ Ἰανουαρίου 1601).⁹⁵

άρ. 23. *Graeciae chorographia. Franciscus Salamanca Lectori... Romae, Claudii Duchetti formis. Henricus van Schoel formis romae 1602.*

Ἐπανεκδόση τοῦ χάρτη ἀρ. 20 ἀπὸ τὸν Henricus van Schoel, κληρονόμος τοῦ στὸκ τοῦ Duchetti.⁹⁶

άρ. 24. *Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio. In qua docetur, quem fructum, quamque voluptatem allatura sit haec pictura studiosis, si diligenter eam cum Historicorum, Poëtarum, Geographorumque scriptis contulerint. Eiusdem de situ, nominibus & regionibus Graeciae perbrevis in picturam Sophiani introductio. Item Celebrium aliquot urbium descriptiones. Eiusdem Gerbelij canon, quomodo, & in quot partes Picturae huius longitudo partienda sit... Regionum, montium, fluviorum, insularum, urbium, locorumque omnium in Pictura nominatorum Index. Lugduni Batavorum, P. et B. Van der Aa, 1699.*

Στὰ 1699 ἐπανεκδόθηκε στὸ σύνολό του τὸ ἀρχικὸ ἐγγεγραμμὰ τοῦ Oporin

95. Karrow, 71/1.11. Zacharakis, 2242 note. Hieronymus, *Griechischer Geist* (ἑδῶ, σημ. 53), GG 292.

96. Βλ. Albert Ganado, «Description of a Splendid Collection of 950 maps and views of the Sixteenth and Seventeenth centuries at the National Library of Malta», *Proceedings of History Week 1992*, Μάλτα, The Malta Historical Society, 1994, σ. 137-228, εἰδικότερα στὴν σελίδα 195.

τοῦ 1545 ἀπὸ τὸν ἀρχαιοδίφη Jacobus Gronovius, στὸν τέταρτο τόμο τοῦ *Thesaurus Graecarum Antiquitatum* (Leyden, Van der Aa). Ἡ ἐπανεκδόση τοῦ Gronovius περιλαμβάνει τὴν Graecia Sophiani τοῦ Abraham Ortelius χαραγμένη ἀπὸ τὸν Van der Aa (χαλκογραφία σὲ ἓνα φύλλο, 347 x 489 χιλ.),⁹⁷ τὸ κείμενο τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση (1545) καὶ 21 ἀπόψεις ἐλληνικῶν πόλεων, σὲ 7 χωριστὰ φύλλα, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὅποια περιλαμβάνει τρεῖς ἀπόψεις. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς εἶναι σχεδιασμένες ἀπὸ τὸν φλαμανδὸ καλλιτέχνη I. Goeree καὶ βασίζονται (χωρὶς ὅμως νὰ τὶς ἀντιγράφουν) στὶς εἰκόνες ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Christoph Schweicker γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel τοῦ 1545. Ὁ *Thesaurus Graecarum Antiquitatum* ἐπανεκδόθηκε στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν B. Javarina στὰ 1732-37.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ

97. Zacharakis, 42.